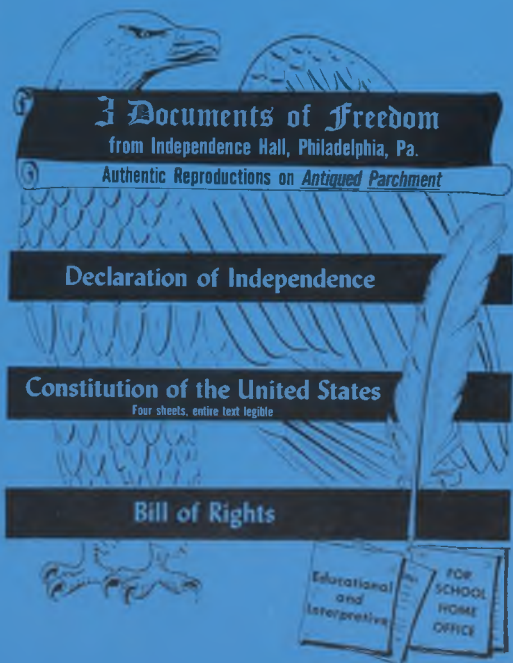


kleio

28e jaargang nr. 8 oktober 1987

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)



3 Documents of Freedom

from Independence Hall, Philadelphia, Pa.

Authentic Reproductions on *Antiqued Parchment*

Declaration of Independence

Constitution of the United States

Four sheets, entire text legible

Bill of Rights

Educational
and
Interpretive

FOR
SCHOOL
HOME
OFFICE



Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

N.J. Maarsen, *voorzitter*, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen. Tel. 03473-72749.

W.A. Kattenberg, *vice-voorzitter*, Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel. 08894-14837.

W. Bouwman, *1e secretaris*, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.

Mevr. J. Reitsma, *2e secretaris*, Sellekamp 48, 8014 DS Zwolle. Tel. 038-652951.

Mevr. H. Mulken-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-424.

H. van Duijsen, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.

T. van der Geugten, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-413925.

P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1987 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
 2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
 3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
 4. Studenten f 65,-
 5. Partnerlidmaatschap f 25,-
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini)didactica.

Redactie

C. Bogaerts, *voorzitter*
Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

A.C.M. Peek, Werkhoven.

A.J.L. van Hooff, Nijmegen.

Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

C.W. Torreman, Alphen aan den Rijn.

Mevr. M. Blom, Werkhoven.

Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.

B. Engbers, Utrecht.

Secretariaat: A.C.M. Peek, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.

Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen

diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 'A Living Document': De Amerikaanse Constitutie 1787-1987
E. van de Bilt

- 8 Van John Wayne naar 'Platoon': de Vietnam-oorlog in de film
R. Slotboom

- 14 Het mysterie van Hitlers afstamming
P.F.M. Fontaine

- 18 Kleio-gesprek met Kees Schippers
M. Blom, G. Peek, J. Schopman

- 22 Ideetje misschien...?

- 24 Boek van de maand - agrarische geschiedenis
H. Krips-van der Laan

- 28 Recensies

- 35 KLEIO-KRANT



Toegezonden kopij

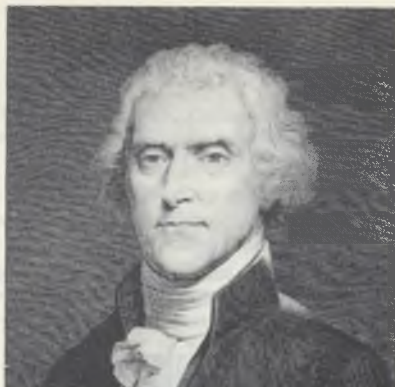
De redactie accepteert alleen schrijfmachine-typewerk of printer uitdraai in double strike/NLQ-kwaliteit.

Overname

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

kleio

nummer 8/87
pagina's 2 en 3



V.l.n.r. James Madison, Thomas Jefferson, Benjamin Franklin.

'A Living Document': de Amerikaanse Constitutie 1787-1987

Eduard van de Bilt

Veel Amerikanen houden zichzelf en anderen graag voor dat het op 17 september 1787 ondertekende ontwerp voor een Amerikaanse grondwet een 'living document' is. Dat de oorspronkelijke tekst van 1787 ongewijzigd is gebleven en in de loop van tweehonderd jaar slechts van 26 korte amendementen is voorzien, bewijst in Amerikaanse ogen de oneindige wijsheid van de 'Founding Fathers' van de constitutie. Deze 'verlichte' vertegenwoordigers van het Amerikaanse volk waren in staat een dusdanig open en toekomstgericht politiek systeem te creëren dat ondanks latere ontwikkelingen op politiek en sociaal-economisch terrein een grondige herziening van het oorspronkelijke document overbodig was. Bovendien tastte deze openheid geenszins de effectiviteit van de grondwet aan. Wordt immers niet elke inwoner van de Verenigde Staten bijna dagelijks geconfronteerd met het belang en de werking van de constitutie – op school, tijdens werk of in het gerechtshof?

In dit artikel laat de schrijver zien dat niet de grenzeloze wijsheid van de 'Founding Fathers', maar meer laag bij de grondse aspecten garant staan voor het voortbestaan en de werking van de constitutie.

Drs. E. van de Bilt is verbonden aan het Amerika Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

Dat de Amerikaanse grondwet 'leeft' of werkt en vaak in het middelpunt van de Amerikaanse belangstelling staat, lijdt geen twijfel. De huidige 'Irangate' affaire en de perikelen rond het vijfde amendement, de beslissingsbevoegdheid op het gebied van de buitenlandse politiek en het mogelijkerwijze afzetten van de president zijn in dit opzicht slechts één voorbeeld. Maar over het hoe en waarom van deze 'levendigheid'

of werking kan men van mening verschillen. Franklins optimistische uitspraken op het einde van de constitutionele vergadering van 1787 waren in belangrijke mate holle frasen die de verdeeldheid onder de gelederen en de te verwachten onenigheid tijdens het ratificatieproces probeerden te verdoezelen.

De speciale conventie die voor de bespreking van de grondwetsvoorstellen te Phila-



delphia was georganiseerd en op 14 mei 1787 had moeten beginnen kon door afwezigheid van afgevaardigden pas op 25 mei een aanvang nemen. De staat Rhode Island weigerde gedelegeerden te sturen. Het overleg zelf duurde vier maanden en stagneerde meer dan eens. Verschillende afgevaardigden verlieten al naar gelang hun overtuiging teleurgesteld of tevreden het overleg omdat zij geen resultaat verwachtten; sommige gedelegeerden namen slechts deel om de besprekingen te dwarsbomen. Uiteindelijk bleek zelfs van de overgebleven gedelegeerden niet iedereen bereid het resultaat te ondertekenen.

Het ratificatieproces zelf bracht de onderlinge verdeeldheid van de Amerikanen alleen nog maar scherper aan het licht. Voor, tijdens en na de speciale conventie die elk van de staten moest beleggen om de grondwetsvoorstellen goed te keuren vonden verhitte discussies plaats over hoofdlijnen en details van het ontwerp en zelfs over de noodzaak van een grondwet op zich. En zoals een recente studie heeft aangetoond en onder andere de Amerikaanse Burger-

We the People

of the United States, in order to form a more perfect Union, establish Justice, insure domestic tranquillity, provide for the common defence, promote the general Welfare, and secure the Blessings of Liberty to ourselves and our Posterity, do ordain and establish this Constitution for the United States of America.

Article 1.

Section 1. All legislative Powers herein granted shall be vested in a Congress of the United States, which shall consist of a Senate and House of Representatives.

Section 2. The House of Representatives shall be composed of Members chosen every second Year by the People of the several States, and the Electors in each State shall have Qualifications requisite for Electors of the most numerous Branch of the State Legislature.



De zaal in Philadelphia waar de 'Founding Fathers' vergaderden en waar op 17-9-1787 de grondwet werd getekend.

oorlog duidelijk maakt, bleef de grondwet ook na haar ontstaansgeschiedenis het middelpunt van controverses.¹

Wie de 'levendigheid' en de werking van de Amerikaanse constitutie wil verklaren kan derhalve niet om de minder fraaie aspecten van haar geschiedenis heen. De grondwet is niet alleen de grondwet gebleven vanwege de vooruitziende blik van een paar wijze, optimistische Verlichtingsfilosofen die al in

1787 in staat waren een democratisch systeem te creëren. Vanaf haar ontstaan is de grondwet het middelpunt geweest van conflicten – conflicten die de verheerlijking van het document als de hoogste politieke wijsheid ooit door staatslieden geventileerd wat vreemd doen overkomen. Als 'Founding Fathers' zoals James Madison en James Wilson, de intellectuelen onder de afgevaardigden, wijs te noemen zijn, dan ligt hun wijsheid vooral in hun overtuiging dat wantrouwen en onenigheid, materiële of immateriële conflicten, binnen een maatschappij nooit uit te sluiten zijn.

Het huidige jubileum van de Amerikaanse grondwet, de 'Bicentennial' van 1987, berust slechts ten dele op de homogeniteit van de Amerikaanse samenleving. Het politieke bestel dat mensen als Madison en Wilson in 1787 creëerden was in meer dan één opzicht gebaseerd op conflictsituaties. Het was niet alleen een compromis dat een einde diende te maken aan bestaande onderlinge conflicten maar moest ook toekomstige conflicten onder controle kunnen brengen. Bovendien bestond het gecreëerde bestel zelf uit conflicten; tot op zekere hoogte kon het zelfs zonder die conflicten niet bestaan. De Amerikaanse constitutie is een spanningsveld en heeft als zodanig de eerste tweehonderd jaar van haar bestaan overleefd.

Evenwicht en compromissen

In verschillende opzichten bestaat het Amerikaans federalisme, het politieke systeem zoals dat is neergelegd in de grondwet, uit de wisselwerking van krachten en ideeën die elkaar in evenwicht houden. De 'Founding Fathers' creëerden niet alleen een evenwichtsspel tussen de centrale overheid en de overheden van de afzonderlijke staten en binnen de nationale overheid tussen de uitvoerende, wetgevende en rechtsprekende macht maar ook poogden zij een evenwicht tot stand te brengen tussen een elitair en een democratisch bestel, tussen dwang en vrijheid, tussen optimistische Verlichtingsidealen en een mede door de Protestantse ethiek gevoed pessimisme dat de onvolkomenheden van de mens als gegeven aan-

vaardt. Bovendien trachtten de 'Founding Fathers' recht te doen aan de verschillende economische belangen van hun tijd: hoewel dit niet altijd even duidelijk in de grondwet naar voren komt, werd het eigenbelang van elke regio ontzien.

In sociaal-economisch, politiek en intellectueel opzicht was de grondwet van 1787 een compromis — het resultaat van pragmatisch en machiavellistisch gemanoeuvreren en gemarchandeerd én een culturele synthese die de belangrijkste politiek-filosofische beschouwingen van die tijd omvatte. Zoals in zoveel compromissen drukte wantrouwen zijn stempel op het resultaat. Terwijl de 'Founding Fathers' een effectieve nationale overheid in het leven probeerden te roepen die een einde moest maken aan de politieke en economische chaos van hun statenbond, waakten zij er tegelijkertijd voor ook maar één groep, persoon of element binnen hun politieke bestel de kans te geven overheersend te worden.

Onder invloed van verschillende filosofische tradities en de ervaringen opgedaan in de strijd met Groot Brittannië en de eerste jaren van onafhankelijkheid creëerden zij een kader dat ieder het zijne maar niemand te veel gaf.

Dit systeem van wantrouwen leidde op centraal regeringsniveau tot een verdeling van macht tussen president, Congres en gerechtshof, waarbij de drie instanties weliswaar gescheiden waren maar op elkaars terrein konden ingrijpen en controle konden uitoefenen. Ten opzichte van de afzonderlijke staten kreeg de centrale overheid een taakomschrijving die zowel strikt omlijnd als vaag geformuleerd was, zodat spanningen tussen de verschillende overheden niet te vermijden waren. Terwijl de 'Founding Fathers', mede om de macht van de afzonderlijke staten te breken, de soevereiniteit van hun politieke systeem bij 'het volk' plaatsten, vertrouwden zij tegelijkertijd op getrapte presidents- en senaatsverkiezingen en elitaire instellingen als het hoogerechtshof en de senaat om een echt democratisch systeem te voorkomen.

Om de tegenstanders van de grondwetsvoorstellen de wind uit de zeilen te nemen accepteerden de 'Founding Fathers' een serie toevoegingen aan de constitutie die de rechten van het individu moesten beschermen tegen een al te opdringerige centrale overheid: de zogenaamde 'Bill of Rights'. De eerste tien amendementen op de grondwet, regelde de vrijheden van individuele burgers en creëerde een zoveelste bron van spanningen.

Hoewel zij zich bewust waren van het belang van een stabiel politiek bestel dat orde en regelmaat oplegde aan de heersende chaos, lieten de gedelegeerden te Philadelphia de mogelijkheden open de grondwet in de toekomst aan te passen aan nieuwe omstandigheden. De procedure die zij voor even-

tuele toevoegingen aan de constitutie ontwierpen was weliswaar ingewikkeld en tijdrovend, maar het principe van aanpassing vond formeel erkenning.

Keiharde economische belangen maakten van de grondwet een nog groter spanningsveld dan zij al was op grond van bovengenoemde politiek-filosofische en ideologische overwegingen. Tijdens het overleg te Philadelphia verdedigde elke regio haar eigenbelang. Zodra een regio zich economisch bedreigd of achtergesteld voelde, saboteerde zij het overleg en wierp zij blokkades op die het behalen van enig resultaat twijfelachtig maakten.

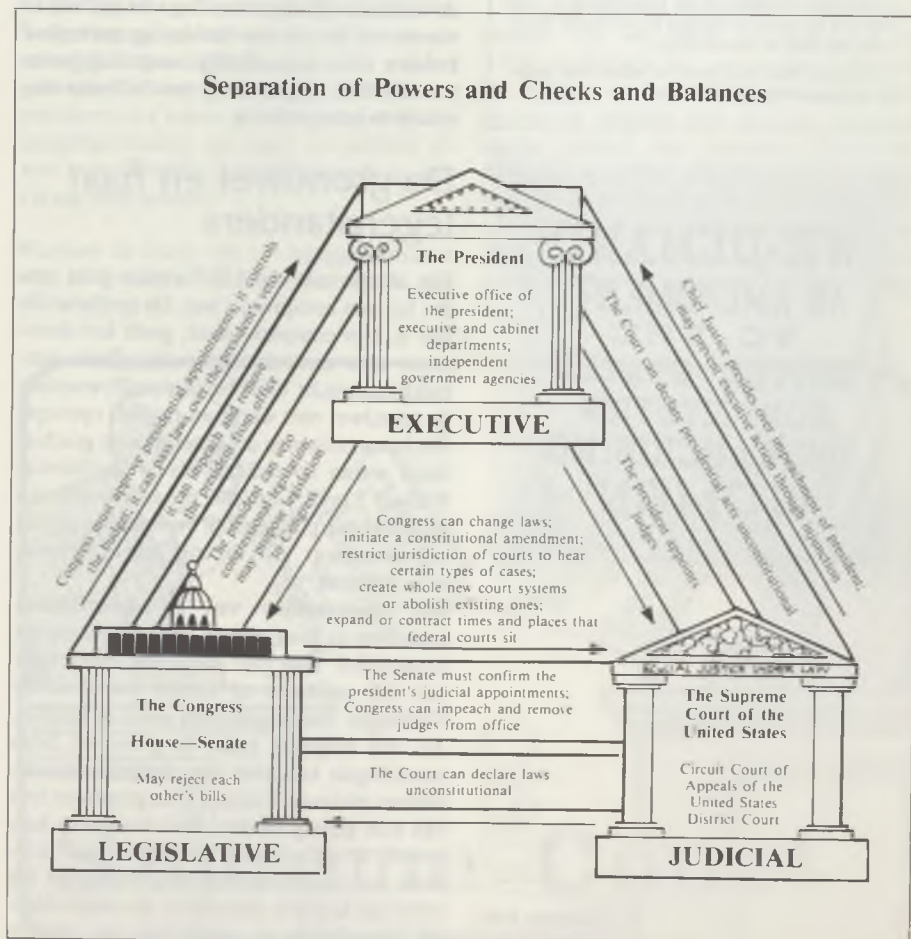
Onder druk van de zuidelijke gedelegeerden werd zo de slavenhandel grondwettelijk voorlopig met rust gelaten, telde de zwarte bevolking van met name de zuidelijke staten voor 3/5 deel mee bij de berekening van het aantal gedelegeerden van elke staat in het Huis van Afgevaardigden en werd, zij het in verhullend taalgebruik, de verplichting in de grondwet opgenomen gevluchte slaven naar hun eigenaars terug te brengen. Hoewel menig afgevaardigde te Philadelphia zijn afkeer over het slavernijstelsel uitsprak, was dit de prijs die aan de Zuidelijke slavenhouders betaald moest worden om een nieuwe grondwet te krij-

gen. Noordelijke staten zagen er overigens gelijkelijk op toe dat er niet met hun economisch eigenbelang gesold werd.

Het resultaat

Het overleg in Philadelphia resulteerde in een grondwet van spanningsvelden en 'balancing acts'. Politiek-filosofische beschouwingen en eigenbelang maakten van de grondwet een evenwichtsspel van ideeën, machten en belangen. Een amalgaam van uiteenlopende en vaak botsende filosofieën onderbouwde de grondwet theoretisch; regionaal eigenbelang schraagde de constitutie praktisch. Theorieën werden afgezet tegenover theorieën; economische belangen tegenover economische belangen. Theorie en praktijk gingen samen in een precare synthese. Filosofisch en economisch wantrouwen leidde tot een systeem zonder absoluut anker — tot een evenwichtsspel dat om voortdurende aandacht en bijstelling vroeg om te voorkomen dat één belang of macht te groot werd.

De federale overheid mocht niet te overheersend worden; datzelfde gold voor de president, Congres of hoogerechtshof, de invloed van de afzonderlijke staten of welke belangengroep dan ook. De grondwet



Amendement 19, geratificeerd op 18 augustus 1920, aangenomen nadat men meer dan 40 jaar lang in het Congres dergelijke voorstellen had verworpen.

Vlag van de suffragettes.

ARTICLE NINETEEN

1. The right of citizens of the United States to vote shall not be denied or abridged by the United States or by any State on account of sex.
2. Congress shall have power to enforce this article by appropriate legislation.

**WE DEMAND
AN AMENDMENT
TO THE
UNITED STATES
CONSTITUTION
ENFRANCHISING
WOMEN**

diende voor een effectief werkend politiek systeem en apparaat te zorgen door een serie van potentiële conflicten en conflictsituaties in zich te verenigen. Een mens was niet alleen goed of slecht, maar beide: de grondwet diende met deze ambivalentie rekening te houden. Het Zuiden had andere belangen dan het Noorden: ook dat moest in de grondwet verdisconteerd worden. De president moest effectief zijn taak kunnen verrichten maar mocht niet al te machtig worden. Hetzelfde gold voor het Congres en het hoogerechtshof. Een politiek bestel moest werken maar kon nooit absolute eeuwigheidswaarde hebben: een grondwet kon, met andere woorden, slechts tot op zekere hoogte grondwet zijn.

De Amerikaanse grondwet is geen vaag document. Het document bespreekt nauwkeurig de bevoegdheden van de nationale overheid, de president of de volksvertegenwoordiging. Maar gezien de filosofie en de belangen achter de grondwet mag het geen verbazing wekken dat op cruciale punten van de tekst toch de nodige vaagheid heerst. Juist omdat de constitutie in meerdere opzichten een compromis is — een samenraapstel van verschillende ideeën en belangen — lieten de 'Founding Fathers' bewust of onbewust bepaalde punten onduidelijk. Zaken als de invloed van het Congres op de buitenlandse politiek, de bevoegdheden van de centrale overheid om haar beleid uit te voeren en de rol van het hoogerechtshof konden aldus gemakkelijk aanleiding geven tot discussie en waren op verschillende manieren te interpreteren.

De grondwet en haar tegenstanders

Het compromis van 1787 werkte juist omdat het een compromis was. De synthese die het is, zijn complexe aard, geeft het document zijn aantrekkingskracht. Deze aantrekkingskracht blijft bestaan, zelfs wanneer de grondwet niet werkt en twijfels oproept. Slechts weinigen in de Amerikaanse geschiedenis waren zo radicaal als de abolitionist William Lloyd Garrison die een kopie van de grondwet publiekelijk verbrande omdat het document zich in zijn ogen uitsprak voor slavernij.

Het opmerkelijke van de Amerikaanse grondwet is juist dat zij zelfs diegenen die ontevreden zijn met bepaalde elementen van het politieke of sociale bestel in de Verenigde Staten aan zich weet te binden. Als een magneet trekt de grondwet zelfs centrifugale krachten aan. Amerikanen van diverse pluimage kunnen in de grondwet iets van hun gading vinden. Het document kan zowel doorgaan voor de Bijbel van politieke en sociaal-economische stabiliteit als voor een kritisch document dat uitdrukkelijk verandering en aanpassing aan nieuwe

omstandigheden aanbeveelt. Niet alleen voorstanders van overheidsingrijpen kunnen de grondwet als een doeltreffend wapen hanteren: zelfs diegenen die binnen het Amerikaanse politieke bestel een sterk gedecentraliseerd systeem nastreven kunnen, ironisch genoeg, hun rechtvaardiging in de nationale constitutie vinden. De grondwet staat juist in het middelpunt van het Amerikaanse leven omdat zij voor iedereen wat te bieden heeft.

Men zou, in meer positieve bewoordingen, ook kunnen zeggen dat de Amerikaanse constitutie in zekere zin een bij uitstek 'kritisch' document is dat niet slechts waarden verdedigt maar tevens kritiek aantrekt en mogelijk maakt. Het geeft de gelegenheid om ongenoegen te uiten, kanaliseert de kritiek en biedt de kans op gecontroleerde wijze de samenleving te veranderen.

Met name de mogelijkheid de grondwet te amenderen, en de in 1791 officieel aan de grondwet toegevoegde 'Bill of Rights', is van belang voor deze kritische betrokkenheid van Amerikaanse burgers bij het grondwettelijk gebeuren. Door toevoeging van de 'Bill of Rights' wordt de grondwet meer dan een document dat zich slechts uitspreekt over de verhouding tussen president, Congres en hoogerechtshof of tussen de nationale overheid en de afzonderlijke staten. De in de 'Bill of Rights' genoemde rechten zoals de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van godsdienst of het recht om wapens te dragen bieden de burgers simpele maar doeltreffende argumenten zich te verdedigen tegen een al te opdringerige overheid en voor hun plaats binnen de Amerikaanse samenleving op te komen.

Indien de grondwet zelf met haar bestaande amendementen geen afdoende bescherming biedt, kunnen de burgers terugvallen op het inzicht van de 'Founding Fathers' dat de constitutie aangepast kan worden aan veranderende situaties door nieuwe toevoegingen. Ontevreden groepen kunnen dit inzicht gebruiken om daadwerkelijk iets aan hun onvrede te doen. Amendering van de grondwet is zeker niet de enige of alleen zaligmakende manier om veranderingen binnen de maatschappij tot stand te brengen. Het proces van amendering is lang en moeizaam: het duurt bijvoorbeeld jaren voor 3/4 van alle staten een toevoeging aan of wijziging van de grondwet hebben goedgekeurd. Zoals de vrouwenbeweging in de Verenigde Staten recentelijk heeft ondervonden, kan de actie voor amendering naast sympathie ook de nodige antipathie oproepen en mobiliseren. En zoals de opmerkelijke 18e en 21e amendementen van de constitutie (die betrekking hebben op de verkoop van alcoholische dranken in de Verenigde Staten en die elkaar opheffen) aantonen, heeft ook een amendement geen eeuwigheidswaarde.

Desalniettemin is het geenszins verwonderlijk dat bijvoorbeeld de Amerikaanse vrouwenbeweging in de jaren zeventig en tachtig van deze eeuw en de antislavernijbeweging in de negentiende eeuw via amendering van de grondwet hun doelstellingen trachtten te verwezenlijken. Pogingen om door middel van wetgeving in het Congres de bekritiseerde praktijken te veranderen vergen misschien minder organisatie dan amendering van de constitutie maar lijken minder effect te sorteren: amendering van de grondwet wekt de indruk in één klap aan alle problemen een eind te maken.

Zelfs als tijdgebonden document heeft de grondwet aldus een stabiliserend karakter: door de belofte van verandering integreert de constitutie ontevreden groepen binnen de samenleving in het Amerikaanse politieke bestel. Dat in het verleden slechts enkele van de vele voorgestelde toevoegingen de status van amendement verkregen hebben, weerhoudt Amerikanen er blijkbaar niet van nieuwe wijzigingsvoorstellen te doen.

De positie van 'de derde macht'

Mocht de grondwet menig Amerikaan (of buitenstaander) toch te abstract voorkomen, dan is er altijd nog het hooggerechtshof om de invloed van de constitutie dicht bij huis te brengen.

Van de drie machten die binnen de overheid opereren kreeg de rechtsprekende macht van de 'Founding Fathers' de minste aandacht. De wetgevende en uitvoerende machten werden in 1787 als belangrijker want gevaarlijker ervaren en kregen dan ook tijdens de grondwetsvergadering en in de grondwet zelf meer aandacht dan de rechtsprekende instanties. Maar sinds John Marshall de plaats die het hooggerechtshof in het politieke bestel innam aanmerkelijk wist uit te breiden kan niemand meer om het belang van het hof heen en zijn er zelfs genoeg mensen die de Amerikaanse grondwet en het hooggerechtshof identificeren: wat de rechters van het hof bepalen is de Amerikaanse grondwet en bijgevolg is de geschiedenis van de Amerikaanse constitutie slechts de geschiedenis van de beslissingen van het hof, de studie van de 'court cases'.

De grondwet en de beslissingen van het hof zijn evenwel niet volledig aan elkaar gelijk te stellen. Binnen de 'trias politica', het evenwichtsspel tussen uitvoerende, wetgevende en rechtsprekende macht, bezit het hof geen absolute soevereiniteit: het is slechts een van de machten die elkaar controleren. De president mag de benoemingen voor het hof doen en de senaat moet de benoemingen goedkeuren. Bovendien is bijvoorbeeld de relatie tussen het hooggerechtshof en de publieke opinie zeer com-

plex. Het is zeker niet zo dat de rechters van het hof slechts van boven af hun beslissingen aan het volk opleggen; doorgaans hebben de rechters er terdege rekening mee te houden wat binnen een bepaalde maatschappelijke context al dan niet aanvaardbaar is.

Desalniettemin is de positie van het hooggerechtshof zeer bijzonder te noemen. Het hof heeft de unieke bevoegdheid van 'judicial review': het kan bepalen of een wet van het Congres of de afzonderlijke staten grondwettig is. Dit toetsingsrecht verleent het hof een aparte plaats in het politieke bestel en lijkt het tot de arbiter in politieke aangelegenheden te maken – een positie die er toe geleid heeft dat kritiek op de constitutie vaak de vorm van kritiek op het hooggerechtshof aanneemt.

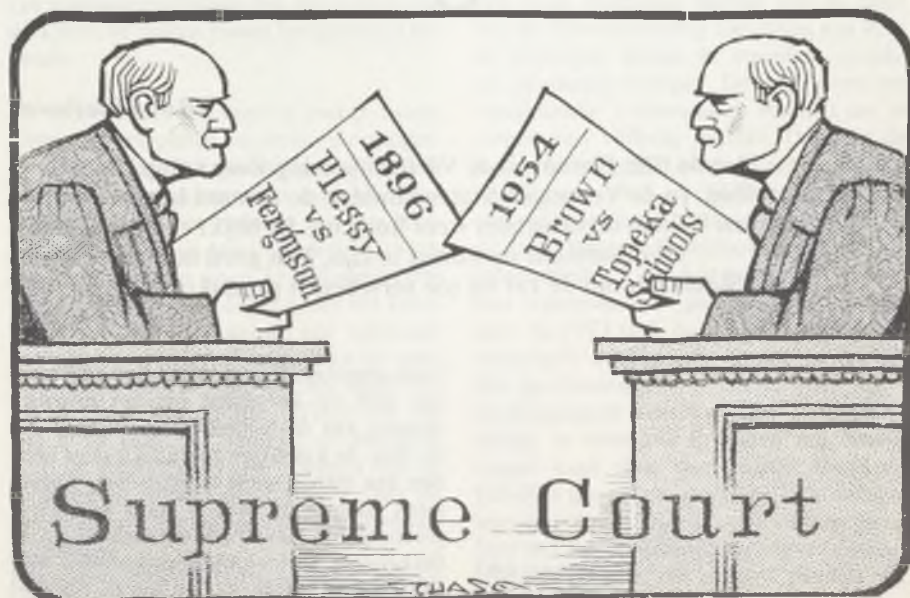
Problemen van het hooggerechtshof

De taak om te bepalen wat al dan niet grondwettig is, is, om het zacht uit te drukken, niet eenvoudig. Dat men niet alle ontwikkelingen in de geschiedenis kan voorzien, was, zoals we zagen, ook de 'Founding Fathers' al duidelijk. Op het hof rust bijgevolg de ondankbare taak te bepalen hoe facetten van het industrialisatieproces, de ontwikkeling van politieke partijen, abortuswetgeving of andersoortige problemen en ontwikkelingen in verband moeten worden gebracht met het document van 1787 – een probleem dat boven politieke en juridische aangelegenheden uit stijgt en politiek en wet met filosofie en kennistheorie in aar- raking doet komen.

Wanneer de leden van het hooggerechtshof wat al te snel afstand nemen van de uit-

spraken van 1787 en met het begrip 'tijdsgebondenheid' schermen, ondermijnen zij niet alleen de grondwet maar ook hun eigen positie. Terwijl de rechters van het hof officieel wijze juristen zijn, die boven de politiek staan, is geen van hen volledig vrij van vooringenomenheid; hun autoriteit berust echter in belangrijke mate op hun veronderstelde neutraliteit en objectiviteit – eigenschappen die in het gedrang komen wanneer de grondwet en de daarop gebaseerde beslissingen het predikaat 'relatief' zouden krijgen.

Indien men echter, zoals doorgaans aanbevolen wordt, probeert hedendaagse problemen naar de letter en de geest van de grondwet en de 'Founding Fathers' op te lossen, rijzen levensgroot de kwesties wie bijvoorbeeld tot de 'Founding Fathers' gerekend mag worden en hoe die geest van de 'Fathers' te achterhalen is. Thomas Jefferson was niet aanwezig op de grondwetsvergadering te Philadelphia. Hij was echter een zeer goede kennis van ondermeer James Madison en voerde met zijn vriend een uitgebreide correspondentie over politieke en grondwettelijke aangelegenheden. Mag Jefferson dus tot de 'Founding Fathers' gerekend worden? James Madison zelf veranderde, conform zijn eigen politieke filosofie, zijn politieke standpunten wanneer hij dat nodig achtte gezien de situatie. In 1787 was hij een 'nationalist' – een voorstander van een sterk centraal gezag; in 1798 verdedigde hij samen met Jefferson de rechten en het belang van individuele staten uit onvrede met de al te centralistische politiek van Alexander Hamilton. Historici worstelen nog steeds met de vraag wie de echte Madison was. Maar zelfs als men al achter de intentie of 'geest' van de 'Founding Fathers' kan komen en die wil toepassen bij de oplossing van de huidige





problemen, rijst de vraag of de tegenwoordige tijd wel met een dergelijke ballast opgezadeld mag worden.

Het zal geen verbazing wekken dat het hoogerechtshof, mede onder de druk van deze problematiek, net als de grondwet zelf,

het toneel van conflicten en compromissen is. John Marshall was één van de weinige 'chief justices' die in staat was gedurende een beperkte periode zijn mederechters op één lijn te krijgen en unaniem beslissingen te laten nemen. Deze harmonieuze vorm van samenwerking is de meeste hooggerichtshoven vreemd. Marshall zelf en zijn opvolgers hebben 'dissenting opinions', waarbij een of meer leden van het hof hun onvrede met de meerderheidsbeslissing uiten, niet kunnen voorkomen. Veel belangrijke zaken zijn zelfs met de kleinst mogelijke meerderheid van vijf tegen vier stemmen beslist.

De spanning tussen objectiviteit en subjectiviteit, tussen de opvatting van de grondwet als absolute basis van het politieke bestel en als tijdsgebonden document – een spanning die zo sterk naar voren komt in de beslissingen van het hof – heeft echter haar voordelen. Net als de grondwet zelf fungeert het hof als een broeikas van spanningen; en net als bij de grondwet ligt in deze situatie een deel van de kracht van het hof.

Tot op zekere hoogte fungeert het hof als uitvoerder en bliksemafleider voor de constitutie. Door zijn beslissingen, die diepgaand in het leven van de gemiddelde Ame-

Van John Wayne naar Platoon: de Vietnamoorlog in de film

Ruud Slotboom

Met de film *Platoon* is de Vietnam-oorlog weer volop terug in de belangstelling. In de Verenigde Staten stonden de mensen in rijen voor de bioscoop en laaiden de discussies weer hoog op. Er blijkt een tweede golf

Vietnam-films op komst te zijn. Een goed moment volgens drs. R. Slotboom om de tot nu toe verschenen produkties op een rijtje te zetten.

kleio
nummer 8/87
pagina's 8 en 9

Eind negentiende eeuw verdrongen de mensen zich op kermissen om het nieuwste wonder van de techniek te aanschouwen: de film. In kijkdozen zagen zij wazige beelden van marcherende legertroepen. Enkele jaren later – in 1896 – keek een select gezelschap in New York vol verbazing naar flikkerende beelden die geprojecteerd werden op een wit doek. Eén van de filmpjes



toonde hoe Kaiser Wilhelm zijn troepen inspecteerde. Het moge duidelijk zijn: reeds bij de geboorte van de film werd het militaire gebeuren gekozen tot één van de onderwerpen die werden vastgelegd voor de eeuwigheid.

rikaan kunnen ingrijpen, maakt het hof de constitutie voelbaar. De weerstand die de rechters door hun oordeel in bepaalde kringen ongetwijfeld oproepen kanaliseren zij op een voor de grondwet zelf positieve wijze. Vaak komen de rechters onder vuur maar blijft de constitutie buiten schot.

Aan diegenen die hun onvrede over beslissingen van het hof in actie willen omzetten biedt het hof de kans hun wensen te verwezenlijken door constitutionele kwesties uit te vechten op het niveau van benoemingen.

De dichotomie tussen stabiliteit en tijdsgebondenheid die kenmerkend is voor de Amerikaanse grondwet in het algemeen drukt ook haar stempel op het hooggerichtshof. In zekere zin is de discussie zonder einde, die de Amerikaanse grondwet is, verankerd in het toetsingsrecht. Dat binnen die discussie burgers de gelegenheid wordt gegeven het heft in eigen hand te nemen komt de grondwet zeker ten goede.

Plaats in de samenleving

De 'levendigheid' van de Amerikaanse grondwet is echter niet alleen door middel van deze theoretische bespiegelingen te ver-

klaren. In navolging van James Madison dienen historici realistisch genoeg te zijn om ook de meest 'praktische' aspecten van de problematiek aan bod te laten komen. De grondwet van de Verenigde Staten is kort en bondig, een samenraapsel van elementen, een evenwichtsspel en spanningsveld van verschillende ideeën en krachten, een document dat rechten verleent en actie mogelijk maakt; het is vaag genoeg om iedereen te behagen. Al deze factoren dragen bij tot haar werking. Maar de plaats die de grondwet binnen de Amerikaanse samenleving inneemt hangt eveneens af van elementen die buiten de grondwet liggen.

Zo heeft de Amerikaanse behoefte aan een eigen geschiedenis en de bijkomende verheerlijking van historische figuren de positie van de constitutie ongetwijfeld verstevigd. Daarnaast hebben echter ook onverschilligheid en onwetendheid met betrekking tot de grondwet de constitutie helpen overleven. Sommige politieke leiders hebben de grondwet ongestraft links laten liggen; veel inwoners van de Verenigde Staten kennen de inhoud van het document van 1787 nauwelijks.

Ten slotte is de onder andere door Alexis de Tocqueville en James Madison genoemde omvang van de Amerikaanse samenleving

van belang voor het voortbestaan van de constitutie.² Tot in de twintigste eeuw toe hebben Amerikanen altijd de mogelijkheid gehad zich als individu of groep buiten de grondwet te plaatsen. Hoewel de federale overheid haar greep op het politieke en sociaal-economische bestel danig heeft verstevigd en aldus misschien het evenwicht binnen het Amerikaans federalisme heeft verstoord, kunnen inwoners van de Verenigde Staten zich nog altijd voor kortere of langere tijd en in meerdere of mindere mate aan de greep van de bureaucratie en het staatsapparaat onttrekken. De uitgestrektheid van het Amerikaanse continent heeft niet alleen het ontstaan en de aard van de grondwet beïnvloed maar houdt de grondwet paradoxaal genoeg ook in stand door de gelegenheid te bieden haar te negeren.

Noten

1. Zie Michael Kammen, *A Machine that Would Go of Itself: The Constitution in American Culture*, Knopf, New York 1986.
2. Zie Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*; Alexander Hamilton, James Madison, John Jay, *The Federalist Papers*.



Robert De Niro in *The Deerhunter*.

eenlopende kwaliteit, een boodschap uitdroegen. Zelfs de meest commercieel opgezette produkties lieten niet na om de kijker een moreel of politiek oordeel op het hart te drukken. De verklaring hiervoor ligt voor de hand. Oorlogen lokken nu eenmaal een stellingname uit, terwijl het voor filmmakers betrekkelijk eenvoudig is om aan de hand van oorlogsomstandigheden een scherp onderscheid te maken tussen het goede en het kwade.

We moeten hier een verschil maken tussen films over gewonnen en verloren oorlogen. Alhoewel er legio uitzonderingen zijn, wordt de eerste soort gekenmerkt door sterk nationalistisch getinte verhalen met een tekening van mede- en tegenstanders in zwart-wit. Hoe vaak zien we in Amerikaanse films over de Tweede Wereldoorlog niet het John-Wayne-achtige type, dat als een 'self-made hero' zijn gewonde kameraden uit de vuurlinie trekt. En wie kent niet het beeld van de meedogenloze Duitse officier die wel wat al te vaak op Himmler of Heydrich lijkt. De gruwelijkheden verdwijnen naar de achtergrond, terwijl één primaire drift tot overheersend thema wordt: de overwinningsdrang.

Films over verloren oorlogen zijn uiteraard

geheel anders. Van een verheerlijking van de strijd kan nauwelijks meer sprake zijn. De 'self-made hero' blijkt nu een 'loser' te zijn. De vreselijke oorlogstaferelen kunnen niet meer worden toegedekt en schreeuwen om een verklaring. Meer dan bij films over gewonnen oorlogen zien we hier een expliciet waardeoordeel, waardoor ze beter herkenbaar zijn als produkten van hun tijd.

Een mooi voorbeeld hiervan zijn de films over de Vietnam-oorlog. De oorlog was voor de Verenigde Staten in meerdere opzichten desastreus verlopen. De poging om het 'oprukkende' communisme een halt toe te roepen was volledig mislukt. Ondanks de grootscheepse militaire steun aan Zuid-Vietnam (tussen 1965 en 1968 werden er meer ton explosieven op het land gegooid dan in de hele Tweede Wereldoorlog op de Asmogendheden!) stond de grootmacht hulpeloos tegenover een 'groepje' guerrilla-strijders. In 1973 trok de VS haar steun in en beëindigde daarmee de langste oorlog uit haar geschiedenis.

De politieke en morele gevolgen waren nauwelijks te overzien. Er waren aan Amerikaanse kant meer dan 56.000 doden en 300.000 gewonden gevallen. Het vertrouwen in de kracht van de natie en haar president was tot nul gedaald. De brave televisiekijkende burgers, die zo kort geleden nog

De aantrekkingskracht zette zich mede door de uitbarsting van gewelddadigheden in de twintigste eeuw in verhevigde mate voort. Geen enkel onderwerp werd zo vaak gekozen voor verfilming als de oorlog. Opvallend is dat alle oorlogsfilms, los van de zeer uit-



in extase raakten door het machtsgevoel bij het zien van een atomaire paddestoel en de eerste mens op de maan, werden diep geschokt door de beelden van de oorlog. De naakte waarheid was nauwelijks te accepteren. De standrechtelijke executies, de gevolgen van de napalm en al die andere gruwelijkheden hadden niets meer te maken met de onverschrokken oorlogshelden uit de Tweede Wereldoorlog op het witte doek.

John Wayne in Vietnam

De enige film die tijdens de oorlog over Vietnam werd gemaakt, trachtte de traditionele mythe nog in stand te houden. *'The Green Berets'* uit 1969 toont hoe een speciaal getrainde groep commando's het opneemt tegen de Vietcong-strijders. Deze laatsten worden voorgesteld als een stelletje verkrachtende en martelende beesten. De film, met – hoe kan het ook anders – John Wayne in de hoofdrol en ditmaal zelfs

ook als regisseur, lokte hevige protesten uit. Binnen pacifistische kringen werd de film als ophitsend beschouwd. Critici lieten niet na om op cynische wijze te vermelden dat de produktie met volledige medewerking van het State en Defense Department tot stand was gekomen.

De oorlogsveteraan

Na het einde van de oorlog duurde het lange tijd alvorens er films over Vietnam werden gemaakt. De verdringing van de gruwelijkheden en het smadelijke verlies zorgden ervoor dat de filmindustrie geen brood zag in dit soort produkties. Menig script werd terzijde gelegd, zoals dat van de later zo succesvolle film *'Platoon'*.

Wel gingen oorlogsveteranen een belangrijke rol spelen. Uiteraard niet als de klasieke held, maar als losgeslagen vechtmachines. Het bekendste voorbeeld hiervan is te zien in *'Taxidriver'* uit 1976. De hoofdperson (gespeeld door Robert de Niro) identificeert de gewelddadige maatschappij die hij 's nachts als taxi-chauffeur tegenkomt met zijn traumatische ervaringen in Vietnam. Hij slaat volledig door en begint het geweld met geweld te bestrijden. Uiteindelijk plant hij een moordaanval op een presidents-kandidaat. Later zullen we dit type in een iets andere vorm terugzien in de Rambo-films.

De eerste golf van Vietnam-films

Uiteraard kon het gebeurde op de lange duur niet simpelweg worden verdrongen. De verdoving door de traumatische ervaringen raakte langzaam uitgewerkt. Ondanks de angstvallige terughoudendheid van de geldschieters kwam er binnen de filmwereld een proces van verwerking op gang, dat heden ten dage nog gaande is. Toch duurde het tot 1978 alvorens de eerste stroom films over Vietnam in de bioscopen kwam.

Typerend voor het aarzende begin was, dat de man die al in 1975 het plan opvatte om een grootscheepse film over de oorlog te maken – Francis Ford Coppola – zelf het benodigde geld moest opbrengen. Voor dat Coppola er vier jaar later in slaagde om zijn monsterproduktie *'Apocalypse Now'* tot stand te brengen, hadden een aantal regisseurs zijn voorbeeld gevolgd. De eerste films bleken grote kassuccessen: *'Coming Home'*, *'The Boys from Company C'* en *'The Deerhunter'* trokken in 1978 massa's mensen naar de bioscoop.

Handelde het verhaal van de eerste film nog over oorlogsveteranen, in de laatste twee was de plaats van handeling grotendeels het ondoordringbare regenwoud van Vietnam. *'The Boys from Company C'* van Sid-

kleio

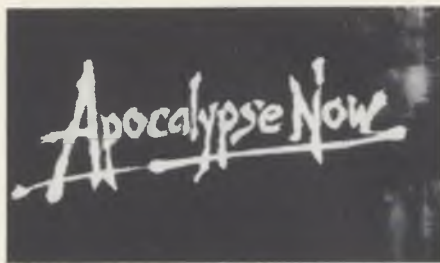
ney J. Furie geeft een aangrijpend beeld van de wijze waarop een aantal jongens uit hun dagelijkse leven werden gerukt en in een hel van vuur en geweld terechtwamen. De film schetst de volslagen onbekendheid van de soldaten met een oorlog in de jungle en van de willekeur en corruptie onder de hogere officieren. Deze laatsten letten alleen op de 'body-counts' van slachtoffers die als graadmeter voor de intensiteit van de oorlogsvoering dienen.

Alhoewel de intentie van de film goed was, ging hij mank aan een simpel zwart-wit beeld van de oorlog. De corrupte officieren lijken meer op kwaadaardige stripfiguren, terwijl de soldaten ondanks hun ervaringen de naïeve Amerikaanse jongens blijven.

Een veel betere film was *'The Deerhunter'* van Michael Cimino. Dit drie uur durende verhaal laat zien hoe drie metaalarbeiders — Michael, Nick en Steven — in Vietnam terechtkomen. Net zo plotseling als de hoofdpersonen worden de kijkers na het bruiloftsfeest van Steven geconfronteerd met de oorlog. In een onvergetelijke scene zien we hoe zij als krijgsgevangenen mee moeten doen aan een spelletje Russische roulette. De Vietcong-strijders gokken om geld wie van de drie Amerikanen zich het eerst door het hoofd schiet. Een schitterende metafoor voor de krankzinnigheid en redeloosheid die oorlogsgeweld met zich meebrengt.

De drie slagen erin om te ontsnappen, maar verliezen elkaar uit het oog. Michael (Robert de Niro) gaat uiteindelijk op zoek naar de anderen. Hij vindt Steven in een tehuis voor oorlogsveteranen, alwaar deze zonder benen in een rolstoel weggewijnt. Nick blijkt volkomen te zijn doorgeslagen en speelt Russische roulette in een gokhol in Saigon. Michael probeert hem uit zijn trance te halen door een spel met hem mee te spelen. Maar het is al te laat. Nick schiet zichzelf door het hoofd, net zoals in feite de hele Amerikaanse natie zich met de Vietnam-oorlog door het hoofd heeft geschoten.

De film heeft heel wat losgemaakt toen hij verscheen. Volgens critici werden de Vietcong-strijders als beesten afgeschilderd. De Sovjet-Unie trok om deze reden haar films terug van het festival in Berlijn, waar *'The Deerhunter'* in première ging. De kritiek was zeker niet ongegrond, maar staat achteraf in geen verhouding tot de verdienste van de film. Voor het eerst werd het grote publiek geconfronteerd met de verschillende facetten van de Vietnam-oorlog. *The Deerhunter* bleef niet stilstaan bij de abrupte wijze waarop Amerikaanse burgers uit hun dagelijkse bestaan werden gerukt. Hij toont ook wat zij in Vietnam meemaakten en welke psychologische en fysieke effecten de oorlog had op de overlevenden.



Het einde van alle rede

Bleef in *'The Deerhunter'* het redeloze geweld nog beperkt tot de scene met het Russische roulette, in *'Apocalypse Now'* (1979) van Coppola is dit tot het Leitmotiv gemaakt.

We zien hoe een doorgewinterde Vietnamstrijder, kapitein Willard (Martin Sheen), van hoge officieren de opdracht krijgt om de volslagen doorgedraaide kolonel Kurtz (Marlon Brando) te elimineren. Deze vaak onderscheiden Vietnam-routinier heeft zich diep in het oerwoud verschanst en Willard onderneemt een lange boottocht om hem te vinden. Het wordt echter ook een zoektocht naar de aard van 'de horror' en 'het geweld'.

Terwijl Willard de opdracht heeft om een man te elimineren die met zijn privé-leger en grenzeloos geweld tegen alles en iedereen vecht, constateert hij dat de Amerikaanse legertroepen zelf net zo weinig deugen. Hij ziet hoe onder de muziektonen van Wagner, die uit luidsprekers in de helicopters galmen, hele dorpen worden weggevaagd. En hoe de bevelhebbende kolonel daarna met napalm de kust vrij houdt om ongestoord te kunnen surfen. Later merkt Willard dat de soldaten hun geest met LSD net zolang verruimen totdat het vuurgevecht in een feestelijk Chinees vuurwerk verandert. Terwijl hij steeds verder het oerwoud binnendringt en dichterbij Kurtz komt, nadert hij ook geestelijk de doorgedraaide kolonel. Het wordt hem en de kijkers duidelijk dat morele oordelen in een oorlog over wat goed en kwaad is nagenoeg onmogelijk zijn. Uiteindelijk bereikt Willard het 'paradijselijke' domein van Kurtz. Overal bungelen lijken en hangen opgespietste hoofden. Hier heeft de dood al het levende vervangen als overheersend instinct en is de meest extreme vorm van redeloos geweld bereikt.

De gesprekken van de twee vormen de climax van de zoektocht naar de oorsprong van de horror en het geweld, een tocht die onvermijdelijk in een deceptie moet eindigen. Zelfs Kurtz, de man die alles had meegemaakt in Vietnam, staat er machteloos tegenover. Hij beweert dat een mens moet doden zonder hartstocht en oordeel, omdat juist het oordeel ons uiteindelijk zal vernietigen. Maar ook Kurtz weet dat hij gevange-

ne is van zijn eigen moraal. Onder de begintonen van de popsong 'This is the end' van The Doors beëindigt Willard met geweld de eeuwige tweestrijd die Kurtz, maar eigenlijk elke soldaat, met zichzelf voert.

'Apocalypse Now' is een indrukwekkende film. Alhoewel Coppola meermalen de grens van het voorstelbare bereikt, laat hij zien waar een oorlog mensen toe kan brengen. Het is zeker geen film die de pretentie heeft om een realistisch beeld te geven van hetgeen de soldaten dagelijks in Vietnam meemaakten. Veeleer is het een poging om aan de hand van indringende beelden de kijkers duidelijk te maken dat het geweld in een oorlog niet meer met het verstand te berekenen is. Het is dan ook een aanklacht tegen hen die jarenlang in naam van de vrijheid de oorlog in Vietnam hebben laten voeren.

Terwijl de regeringsleiders op de beeldbuis allerlei verstandelijke argumenten en morele oordelen aandroegen om de oorlog te kunnen voortzetten, was het Amerikaanse leger steeds minder in staat om verstandelijk te blijven handelen in een gruwelijke oorlog. De film laat er geen twijfel over: zij die niet in Vietnam vochten waren blind en zij die er wel vochten werden gek.

Het is duidelijk dat Coppola zijn film een sterke politieke lading meegaf. Daarmee staat hij op één lijn met de andere producties van de eerste golf Vietnam-films. De nadruk ligt niet op een beschrijving van de alledaagse ervaringen van de soldaten, maar op een sterke gevoelsmatige afwijzing van de oorlog.

Een tweede kenmerk van deze films is, dat zij heel duidelijk hun blik naar buiten richten. Het ging niet over de strijd tegen de Vietnamezen, maar om de geestelijke strijd die de Amerikanen met zichzelf voerden.

Een derde kenmerk is dat de traditionele goed-kwaad tegenstelling grondig wordt afgebroken. Dit gebeurt door eenvoudige weg 'het goede' overboord te gooien en de oorlog als één grote poel van verderf voor te stellen. Alhoewel de toeschouwers zich nog steeds kunnen identificeren met een sympathieke held, wordt ook deze uiteindelijk gedwongen tot kwaadaardig geweld. Als kijker volgen wij hem hierin en wordt ons duidelijk gemaakt dat iedereen in een oorlog aan de kant van 'het kwade' komt.

'Rambo' of 'Hoe de VS alsnog de oorlog wonnen'

De teruggekeerde soldaten waren niet bepaald als helden ontvangen. Als een levende herinnering aan iets dat de meeste Amerikanen diep in hun geest hadden opgeborgen, werden zij neergezet als sociale paria's.



Sylvester Stallone als Rambo.

Dit zien we in televisie-series en in bioscoopfilms. Vooral de laatste tijd verschijnen er personages in populaire televisie-series die in Vietnam blijken te zijn geweest. Zowel Magnum als Sonny Crockett uit de serie Miami Vice hebben er gevochten, terwijl het A-team er zelfs zijn ontstaan aan te danken heeft. Al deze types zijn een variant op het beeld van de veteraan, zoals dat reeds in 1975 in *'Taxidriver'* was te zien: hij is een, al dan niet geaccepteerde, 'outcast'. Een man die zijn hele leven 'gewelddadig' blijft, ook al is hij in dienst van de politie.

In de bioscoopfilm is de tendens niet anders, alhoewel het beeld van de veteraan hier extremer is: hij is nóg agressiever en wordt in het geheel niet geaccepteerd. Daar waar *'Taxidriver'* echter nog oprecht het probleem van een oorlogsveteraan laat zien, worden dit soort films in het begin van de jaren tachtig overheerst door commerciële doelstellingen. Het dieptepunt van deze ontwikkeling is de in 1985 verschenen film *'Rambo, First Blood Part II'*.

Het is interessant om eerst terug te grijpen naar *'First Blood Part I'*. Deze film uit 1982 laat zien hoe Rambo, een voormalige 'Green-Baret'-commando, met grof geweld de strijd opneemt tegen de lokale autoriteiten, die hem zo snel mogelijk uit hun dorp willen laten vertrekken. Rambo kan zich niet losmaken uit de Vietnam-oorlog, waarin hij ooit eens door Vietcong-strijders met uitwerpselen was besmeurd. *'Nothing is over... You just don't turn it off'*, roept hij verwijtend uit. Het is niet meer het geweld in de samenleving die de veteraan laat doorslaan (zie *'Taxidriver'*), maar de afwijzing door de gehele maatschappij. *'First Blood Part I'* tracht, ondanks de ver-

werpelijke manier waarop de film zijn simpele boodschap uitdraagt, nog iets te vertellen over de positie van veteranen. Bij *'Rambo, First Blood Part II'* is daar geen sprake meer van. De doorgedraaide veteraan wordt nu ingezet om vijftien jaar na afloop alsnog de morele overwinning in de oorlog te behalen. Onder het motto 'Mogen we deze keer wel winnen' gaat Rambo op zoek naar achtergebleven Amerikaanse gevangenen in Vietnam. In zijn eentje neemt hij het, gewapend met pijl en boog of een punt 50-mitrailleur, op tegen hele pelotons Vietnamezen en Russen. Alhoewel Rambo ook nu weer in de steek wordt gelaten door de autoriteiten, is dit niet meer het allesoverheersende thema. Het gaat er nu om dat de Verenigde Staten niet langer 'losers' zijn in het conflict met Vietnam, maar de glorieuze overwinnaars. Wanneer de aderen in Rambo's stalen armen opzwellen is het vonnis van zijn tegenstanders reeds getekend!

De film was een daverend succes, met als gevolg dat er een Rambo-rage ontstond. In de winkels kon men niet alleen levensgrote posters kopen, maar zelfs namaak pijl-en-bogen en punt 50-mitrailleurs! President Reagan, de man die na de 'slappe' Jimmy Carter zijn land weer een nieuwe 'winners'-mentaliteit wilde geven, verkondigde dat het één van de beste films was die hij ooit had gezien.

De oorlogsveteranen werden door dit soort films natuurlijk niet geholpen. Zij bevestigden het beeld van de niet meer te stoppen vechtmachine. Blijkbaar is het voor vele Amerikanen nog steeds moeilijk om te accepteren dat het merendeel der veteranen gewone werkende burgers zijn, die alles behalve dagelijks met een pistool op zak lopen.

In feite is *'Rambo'* niet meer dan een ordinaire knokfilm, zonder meer kundig gemaakt, maar daarom niet minder vulgair. Het morele vernisje van de film is walgelijk, net zoals de suggestie dat een leger vol met Rambo's die 'smerige' Vietnamezen wel op de knieën had gekregen. Desalniettemin een film die men gezien moet hebben, juist om te zien waar men bijna overal voor in de rij ging staan.

De tweede golf van Vietnam-films

Na *'Apocalypse Now'* is het een tijdlang stil geweest rond films over Vietnam. Natuurlijk had menige tweederangs-regisseur de commerciële mogelijkheden geroken die de oorlog bood. Het aantal goedkope B-films nam dan ook hand over hand toe. Deze waren echter zo slecht, dat zij de Europese bioscopen nooit haalden en uiteindelijk terecht kwamen waar zij thuishoor-den: tussen de porno- en karate-films in de

videotheken. De grote filmmaatschappijen besteedden hun geld liever aan het goed lopende Rambo-genre en lieten de oorlog zelf links liggen.

In de behoefte van het publiek om de gebeurtenissen in Vietnam op celluloid te zien, was door de eerste golf ruimschoots voorzien. Ook was het voor serieuze regisseurs niet eenvoudig om films als *'The Deerhunter'* en *'Apocalypse Now'* qua inhoud en publiciteit te overtreffen. Juist doordat elke nieuwe produktie tegen deze kwalitatief hoogstaande films zou worden afgezet, was het risico op een commerciële flop hoog. Het duurde dan ook zeven jaar alvorens de markt weer rijp werd geacht voor nieuwe serieuze Vietnam-films. Het was ditmaal niet een reeds zeer succesvolle regisseur als Coppola die de golfbeweging in gang zette, maar een veteraan zelf: Oliver Stone. Zijn film *'Platoon'* (1986) bevestigt dat het Vietnam-drama nog steeds een gevoelige plek is op de Amerikaanse ziel. De oorlogsveteranen grepen de film aan om de samenleving nogmaals bewust te maken van de grove wijze waarop zij in een hoek

is er de opportunistische 'killer' Barnes en anderzijds de sympathieke Elias, een man zonder politieke woorden maar met morele daden. De twee krijgen de grootste ruzie als Barnes en zijn aanhangers de burgerbevolking van een dorpje willen afslachten. Later schiet Barnes tijdens een offensief van de Noord-Vietnamezen in het geheim en op lafhartige wijze Elias neer. Chris Taylor ontdekt dit. Nadat de veldslag met napalm is beëindigd, vermoordt hij zonder aarzeling de intussen gewond geraakte Barnes.

Met *'Platoon'* is de tweede golf Vietnam-films op waardige wijze begonnen. Alhoewel de film niet vrij is van enkele melodramatische scènes (bijvoorbeeld de sterfscène van Elias) is de wijze waarop het oorlogsgeweld in beeld komt realistisch en vrij van goedkoop effectbejag. In tegenstelling tot de films van de eerste golf is het geweld niet meer een middel om iets mee duidelijk te maken, maar een doel op zich. *'Platoon'* wil de realiteit op enkele millimeters benaderen. De kijker kan zich goed inleven in Chris Taylor, die door de verraderlijke en

de twee sergeanten, waardoor de film toch weer aan realiteitswaarde verliest.

Een ander kritiekpunt is dat de film blijft steken in het schetsen van een oorlogssituatie en in feite niets toevoegt aan hetgeen we reeds wisten over Vietnam. Natuurlijk heeft *'Platoon'* voor Amerikanen een sterke emotionele lading. Maar wanneer die lading er niet is, blijkt het een film die over elke willekeurige oorlog had kunnen gaan. Vanuit dit oogpunt is *'Platoon'* dan ook zeker niet bijzonder. Er zijn legio films die een realistisch beeld van een oorlog schetsen, zoals bijvoorbeeld het meesterwerk *'All Quiet on the Western Front'* uit 1930. De grote waarde ligt daarom niet zozeer in de filmische kwaliteiten. Maar wel is er eindelijk weer een tegenwicht voor de Rambo-mentaliteit en ziet de Amerikaanse bevolking wat landgenoten in Vietnam hebben meegemaakt.

In afwachting van...

Na *'Platoon'* is het nu wachten op de andere films van de tweede golf. Het feit dat topregisseurs als Stanley Kubrick en alweer Francis Ford Coppola zich op de oorlog hebben gestort, geeft aan dat Vietnam weer helemaal terug is in de belangstelling. Ik ben benieuwd op welke wijze de nieuwe films de oorlog in beeld zullen brengen. Zal de nadruk liggen op het schetsen van een realistisch beeld of zal een politieke dan wel morele boodschap overheersen? Zullen de films net als hun voorgangers de blik naar binnen richten of komen eindelijk de gevolgen van de oorlog voor Vietnam en de internationale politieke situatie aan de orde.

Vóór het eind van dit jaar kan men de antwoorden in de bioscoop zien. Eén ding staat nu al vast: de nieuwe films zullen in navolging van de reeds verschenen produkties een belangrijke rol spelen in het verwerkingsproces van de oorlog binnen de Amerikaanse samenleving.



PLATOON

worden gedrukt. Volgens hen was er nu eindelijk een film die liet zien wat zij hadden meegemaakt.

'Platoon' is het verhaal van een jongen uit een welgestelde familie, die zich als vrijwilliger heeft aangemeld voor de oorlog. Hij, Chris Taylor (Charlie Sheen), verliest al snel zijn idealisme. Daarvoor in de plaats komt iets dat alle soldaten in een ijzeren greep houdt: angst. Hij ziet hoe sommige jongens hiervoor vluchten in drank en drugs en anderen in een volkomen gewetenloze levenswijze.

Het peloton van Chris staat onder leiding van een niet capabele officier. In feite maken twee sergeants de dienst uit. Enerzijds

broeierige jungle dwaalt.

De film heeft echter ook zwakke punten. Het ver doorgevoerde onderscheid tussen het goede en het kwade, belichaamd in de twee sergeanten, lijkt een terugkeer naar het simpele zwart-wit beeld van de traditionele oorlogsfilms. Het verschil zit in het feit dat het nu niet de vijand is die het slechte vertegenwoordigt, maar een deel van de Amerikanen zelf: *'We didn't fight the enemy, we fought ourselves. The real enemy was in ourselves'*. In feite verpersoonlijken de twee sergeanten de strijdige gevoelens die iedere soldaat in zich heeft: eerst moordt hij een dorp uit, en daarna ontfermt hij zich over de overlevenden. Het is jammer dat de regisseur dit onderscheid te sterk projecteert op

BINNENKORT TE VERSCHIJNEN VIETNAM-FILMS

- 'Full Metal Jacket'* van Stanley Kubrick
- 'Hanoi Hilton'* van Lionel Chetwynd
- 'Gardens of Stone'* van Francis Ford Coppola
- 'Hamburger Hill'* van John Irvin

Het mysterie van Hitlers afstamming

P.F.M. Fontaine

*'Wir sind mit Hitler noch lange nicht fertig.'*¹

Dat in de omvangrijke vakliteratuur over Hitler belangrijke hiaten zitten toonde Piet Fontaine al eerder aan in zijn artikel 'Wat niet in Fest staat' (zie *Kleio* 6/87, p. 37 e.v.).

Hieronder gaat hij in op een van de nog onopgeloste vragen namelijk die naar de problemen welke Hitler had met zijn afkomst en in hoeverre deze zijn optreden beïnvloedden.

Hitlers vader heette Alois Hitler; deze werd geboren op 7 juni 1837 in het gehucht Stornes, een kerkdorp van Döllersheim, in de provincie Beneden-Oostenrijk, en is overleden op 3 januari 1903 in Leonding, in Opper-Oostenrijk. Alois Hitler was de onwettige zoon van de, toen 42-jarige, Maria Anna Schicklgruber. Dit staat absoluut vast. Maar wie was de vader? Alois werd op zijn geboortedag in Döllersheim gedoopt. In het doopregister van de parochiekerk werd de naam van de vader niet ingevuld.² De jonggeborene ging dus het leven in onder de naam 'Schicklgruber'. Het is evident dat Maria Anna aan de dienstdoende priester de naam van de vader niet heeft genoemd. Waarom niet? Wist zij die niet? Hier begint het mysterie al.

De onvindbare grootvader

Vijf jaar later, op 10 mei 1842, trouwde Maria Anna, en wel met Johann George Hiedler, in de parochiekerk van Döllersheim. Bij die gelegenheid werd deze man niet in het parochieregister als Alois' vader bijgeschreven. Ook toen bleef het kind 'Schicklgruber' heten.

Johann George, toen reeds vijftig jaar oud en tot dan ongehuwd gebleven — Maria Anna was op haar trouwdag 47 jaar oud —, was geen maatschappelijk geslaagde figuur; hij was molenaarsgezel, maar had op dat moment geen werk en ook geen vaste woon- en verblijfplaats. Wanneer men nu zegt, zoals in de literatuur wel voorkomt, dat dit late huwelijk plaatsvond, omdat de moeder vreesde haar kind niet passend te kunnen opvoeden, dan hoort daar wel een vraagteken bij. Het schijnt namelijk dat het echtpaar Hiedler-Schicklgruber zo arm was dat het niet eens een *bed* had, maar in een trog voor het vee sliep.³

Waarom Maria Anna deze man trouwde is niet duidelijk. Misschien om eindelijk eens onder dak te zijn? In ieder geval niet om haar kind. Johann George voelde geen grote lust om nog een mondje open te houden: de vijfjarige Alois werd uitbesteed aan de broer van Johann George, Johann von Nepomuk Hütler, een boer in het naburige dorp Spital (deze man spelde de familienaam dus anders).

Het afschuiven van het kind van zijn vrouw naar de familie bewijst in ieder geval dat Johann George geen sterke affectieve band met Alois had. Nog opvallender is dat hij het kind niet liet wettigen; Alois bleef voor en na uitsluitend de zoon van zijn moeder. Waarom ondernam Johann George geen vaderschapsactie? Het antwoord ligt voor de hand: omdat hij de vader niet was. Marie Anna stierf, 52 jaar oud, in 1847. Wij weten niets van de relatie tussen Johann George Hiedler en Alois Schicklgruber.⁴ Johann George overleed, 65 jaar oud, in 1857. Bijna twintig jaar later, op 6 juni 1876, verscheen de toen zeventigjarige Johann von Nepomuk Hütler voor een notaris in Weitra en verklaarde daar, in het bijzijn van twee getuigen, dat zijn broer Johann George de vader van Alois was. Desondanks bleek hij, Johann von Nepomuk Hütler, bereid het kind te legitimeren, dat wil zeggen als zijn wettige zoon aan te nemen. Adopteren zou in dit verband een beter woord zijn dan legitimeren. Op 23 mei 1877 veranderde de pastoor van Döllersheim, op verzoek van Johann von Nepomuk en op grond van de notariële akte, de naam van de toen 39-jarige Alois Schicklgruber in die van 'Alois Hitler'.

Pas bij die gelegenheid, waarschijnlijk door een schrijffout van de pastoor, kwam de wereldhistorisch geworden naam 'Hitler' tot stand.⁵ Het is bekend dat Alois van januari 1877 af de naam 'Hitler' voerde. Dat was pas twaalf jaar voor de geboorte van Adolf Hitler. Een jaar voor zijn geboorte stierf Johann von Nepomuk.

Indien nu Johann George en Maria Anna beiden de ouders van Alois geweest zijn, zoals de pastoor in het doopregister toevoegde, dan konden zij, beiden overleden, niet meer voor die pastoor verschijnen. Maar dat maakte de procedure onwettig! Een vreemde zaak, een legitimering op grond van een illegitieme handeling! Waarom heeft Johann George, daargelaten of hij nu de natuurlijke vader was of niet, Alois nooit gewettigd? Deze was in ieder geval toch het kind van zijn vrouw en heel zeker niet dat van de echtgenote van zijn broer.

't Is waar dat in die dagen veel kinderen op het Oostenrijkse platteland buiten het huwelijk werden geboren en vaak niet werden gewettigd. Misschien was Johann George, sociaal gezien, er helemaal de man niet naar om veel waarde aan zo'n procedure te hech-

kleio

nummer 8/87
pagina's 14 en 15

ten. Zoals ik al zei zou de doorslaggevende reden geweest kunnen zijn dat hij Alois' vader niet was. Omdat hij en zijn vrouw echter al twintig jaar geleden van het aardse toneel verdwenen waren, kon zijn broer Johann von Nepomuk gemakkelijk het vaderschap in zijn schoenen schuiven; er was niemand meer om dat tegen te spreken. De pastoor was kennelijk bereid om niet te weten dat de procedure wettelijk niet door de beugel kon.

De hele intrige is hoogstwaarschijnlijk van Johann von Nepomuk uitgegaan, zoals Fest niet ten onrechte veronderstelt. Hij had Alois opgevoed en was ook trots op hem. De dertienjarige jongen, energiek van aard, was in 1850 te Wenen schoenmakersleerling geworden. Maar het schoenlappersvak zinde hem niet, en al gauw was hij naar de douane overgestapt. Nauwkeurig en plichtsgetrouw als hij was werd hij regelmatig bevorderd. In 1864 was hij voor de eerste maal getrouwd. Hoewel zijn onwettige geboorte Alois tot 1877 geenszins in de weg had gestaan, kan het zijn dat hij zijn legitimering gewenst achtte met het oog op de mogelijkheid nog hoger te stijgen. Psychologisch gezien is het ook niet vreemd dat deze man, die geslaagd was en zichzelf ook geslaagd vond, duidelijkheid omtrent zijn afkomst wenste. Ten slotte schijnt het dat hij iets te erven had van Johann von Nepomuk. Als niet-gezinlid zou Alois geen deel aan de erfenis kunnen hebben.⁶ Inderdaad kocht Alois, kort na de dood van Johann von Nepomuk in 1888, voor 5000 Oostenrijkse guldens een boerderij.⁷ Maar waarom moest dan toch Johann George voor de natuurlijke vader doorgaan? Waarom trad Johann von Nepomuk niet zelf als zodanig naar voren? Daarvoor kunnen er twee redenen geweest zijn. Alois' moeder was nu eenmaal niet met hem, maar met zijn broer getrouwd. Het zal wel verstandiger hebben geleken om, naast moeder Maria Anna, haar wettige echtgenoot Johann George ook als de wettige vader op te stellen. De tweede reden zou geweest kunnen zijn dat ook Johann von Nepomuk de vader niet was.

Een joodse grootvader?

Van het begin van de jaren twintig af, toen Hitlers partijpolitieke carrière nog maar net was begonnen, gingen allerlei geruchten over zijn afstamming de ronde doen — geruchten die tot de dag van heden niet zijn verstomd. Ze betroffen niet de toekomstige Führer zelf, althans niet direct, maar zijn vader. Als verwekker van Alois werden ettelijke personen genoemd, zelfs een baron Rothschild in Wenen. Deze vermeende vaders hadden één ding gemeen: het waren allen joden. Venijnige tegenstanders meenden hierin een

geschikt wapen te hebben gevonden om de aarts-antisemit dodelijk te treffen: hij was nota bene zelf van joodse origine!⁸ Nu moet het feit dat we hier niet met een wetenschappelijk historisch gegeven, maar met een stukje politieke polemie te maken hebben, ons tot voorzichtigheid manen. Uit het feit dat meer dan één vader van Alois genoemd werd blijkt al dat niemand iets met zekerheid wist.

Na de Machtsübernahme op 30 januari 1933 kon men hierover in Duitsland niet meer hardop spreken. Niettemin bleef men ook in het Derde Rijk fluisteren, en er werd gefluisterd tot in de top van de nazi-hiërarchie toe. Dat werd niet minder toen de Hitler-biografie van Konrad Heiden, verschenen in 1936/1937 te Zürich, de mogelijke joodse afstamming vermeldde.⁹ Het was zelfs zo dat joden die 'Hitler' heetten — geen zeldzaamheid in Oost-Europa — hun naam veranderden, bijvoorbeeld een zekere Abraham Hitler uit Sosnoviec in Polen.¹⁰ De geruchten werden zo sterk dat zelfs Himmler en Goebbels ongerust werden. Himmler gaf op 4 augustus 1942 de Gestapo opdracht een onderzoek in te stellen naar de 'afstamming van de Führer'. Dit onderzoek leverde hoegenaamd niets op.¹¹

Het getuigenis van Hans Frank

Pas geruime tijd na de Tweede Wereldoorlog werd de zaak opeens weer actueel. De tot het katholieke geloof bekeerde ex-nazi Hans Frank, van 1939 tot 1945 gouverneur-generaal van Polen en in Neurenberg ter dood veroordeeld, schreef in de gevangenis een verklaring. Deze stelde hij ter hand aan de gevangenis-aalmoezenier, de Amerikaanse pater Sixtus O'Connor OFM. Pas in 1953, toen Franks autobiografie *'Im Angesicht des Galgens'* verscheen, werd dit document publiekelijk bekend. Frank vertelde daarin het volgende.

Tegen het eind van 1930 werd hij, een jurist die optrad als Hitlers advocaat, bij de Führer geroepen. Deze verklaarde hem dat hij een dreigbrief had ontvangen van een familielid. Frank vermoedde dat dit familielid Patrick Hitler was, een zoon van Hitlers halfbroer Alois. Deze gaf fijntjes aan dat men (Adolf Hitler dus) *'in samenhang met zekere uitlatingen in de pers, er belang bij zou kunnen hebben zeer bepaalde omstandigheden van onze familiegeschiedenis niet aan de grote klok te hangen'*. Bedoelde persberichten zeiden dat *'Hitler jodenbloed in zijn aderen had en derhalve niet de legitieme persoon was om antisemit te zijn'*. Hitler kende zulke geruchten natuurlijk al lang, maar nu ze van een familielid, een (half-)neef, kwamen, die bovendien van 'sehr gewisse Umstände' sprak, was er wel aanleiding om te reageren.

Frank werd op onderzoek uitgestuurd en ontdekte toen, naar eigen zeggen, het volgende. Maria Anna Schicklgruber had als dienstmeisje gediend bij de familie Frankenberg in Graz. Deze Frankenbergers waren rijke bankiers en ... joden. De vader van Alois nu zou de negentienjarige zoon van de bankier geweest zijn. De Frankenbergers zouden, volgens Frank nog steeds, alimentatie hebben betaald aan Maria Anna in de periode 1937–1851, dat wil zeggen, totdat Alois zelfstandig werk had gevonden in Wenen.¹² Hieromtrent zou jarenlang briefwisseling gevoerd zijn tussen de Frankenbergers en Maria Anna; deze correspondentie zou in het bezit geweest zijn van een in de verte met Hitler verwante dame die in Wetzelsdorf bij Graz woonde.

Frank geeft vervolgens zijn eigen conclusie: *'Ik moet derhalve zeggen dat het niet volkomen uitgesloten is dat de vader van Hitler een halfjood was, voortgekomen uit de buitenechtelijke verbintenis van Schicklgruber met de jood uit Graz. Dientengevolge zou Hitler zelf dan een kwart-jood geweest zijn'*.

Toen Hitler hiermee geconfronteerd werd, ontkende hij het als een absolute leugen. Dat wist hij omdat zijn grootmoeder hem dat verteld had. Zij had wel geld van een jood aangenomen, maar enkel en alleen omdat zij arm was. Tot zover Franks verhaal.¹³

Wat is Franks getuigenis waard?

Dit is een heel curieus verhaal. Enerzijds, waarom zou Frank gelogen hebben? Hij stond werkelijk in het aangezicht van de dood; kort daarna is hij opgehangen. Voordeel heeft hij er niet van verwacht; hij heeft pater O'Connor verzocht het stuk in het kloosterarchief op te bergen. En hij kende Hitler werkelijk heel goed. Van de andere kant, er is te veel dat niet klopt. Aangezien Hitlers grootmoeder reeds in 1847 was gestorven, kan zij haar kleinzoon niets verteld hebben. Vervolgens, in Graz en omgeving woonden geen joden. Zij waren er in 1496 verdreven en mochten zich pas sinds 1856 opnieuw vestigen. In de registers van de joodse gemeente te Graz komt geen Frankenberg voor — en ook geen Frankenreiter, zoals ook wel gezegd wordt. Wiesen-thal heeft in geen enkel archief van Graz een spoor van een Frankenberg gevonden.¹⁴

Wat Maria Anna betreft zijn er ook enkele vraagpunten. Voor een vrouw uit Beneden-Oostenrijk moet Graz in Stiermarken ongeveer het andere einde van de wereld geweest zijn. Voorts gaat het hier om een seksuele relatie tussen een negentienjarige jongeman en een vrouw van 42. Onmogelijk is dat uiteraard niet, maar evenmin ligt het onmiddellijk voor de hand. Sterker is dat

Maria Anna in het 'Dienstbotenbuch' noch in het 'Bürgerbuch' van Graz voorkomt. Als woonachtig en in dienstbetrekking in deze stad had zij daar toch in moeten staan. Een vaderschap van de jonge Frankenberger lijkt dus heel onwaarschijnlijk. Toch blijft het merkwaardig dat Hitler wel heftig ontkende dat zijn grootmoeder een kind van een jood had gekregen, maar niet dat zij vele jaren geld van een jood had ontvangen.

Historici zonder tal hebben het hele Frank-verhaal tot in de kleinste vezeltjes uitgeplozen. En inderdaad, er is nooit een spoor van bewijs gevonden dat een of andere jood de vader van Alois Hitler geweest zou zijn. Wie dan wel weten we evenmin. Fest stelt categorisch vast: *'Adolf Hitler wist niet wie zijn grootvader was'*.¹⁵ Dat kan al een element van instabiliteit in zijn psychische make-up geweest zijn. Er is echter nog een punt waar de historici al heel licht overheen gaan. Hitler zelf moet geloofd hebben dat hij een joodse grootvader had. Ik zie nu dat dit ook de mening is van Waite. Deze zegt het zo: *'Dacht Hitler dat hij van joodse bloede zou kunnen zijn? Het antwoord op die vraag luidt: ja, inderdaad... Die verdenking betekende psychische realiteit voor Hitler'*.¹⁶

Hitlers obsessie met zijn afstamming

De *Gestapo-Berichte* geven aan dat Hitler tal van malen zijn familie-achtergronden heeft laten onderzoeken (1932, 1935, 1938, 1942, 1943/1944).¹⁷ De joodse grootvader moet een obsessie voor hem geweest zijn. Joods bloed in zijn aderen beschouwde hij als een vorm van 'vergiftiging'. Toland geeft tal van interessante bijzonderheden over deze obsessie van Hitler.¹⁸

Een hoogtepunt in zijn racistische campagne waren de zogenaamde 'Nürnberger Rassen-gesetze' van 1935, de wetten waarin de relaties tussen joden en niet-joden werden geregeld. Het is dadelijk al veelzeggend dat Hitler zelf deze wetten 'Blutschutzgesetz' noemde. Woord voor woord liep hij persoonlijk de wetsteksten na en gaf strikt bevel dat er niets aan veranderd mocht worden. Welnu, wat te denken van paragraaf 3: *'Joden mogen geen vrouwelijk huishoudelijk personeel van Duitsers of verwanten bloede in dienst hebben dat beneden de leeftijd van 45 jaar is'*. Dus wel mannelijke bedienden beneden die leeftijd. Hoe curieus! Wie kan zich aan de stellige indruk onttrekken dat hier de 42-jarige Maria Anna, zwanger geworden als dienstbode in het huis van een joodse bankier, de Führer voor ogen stond? Temeer daar de wetstekst spreekt van 'Duitsers of verwanten bloede', welk 'verwant bloed' dan wel het oostenrijkse moet zijn.

In *Mein Kampf* II (1928) beschuldigde Hitler de Zentrums-afgevaardigde in de Rijksdag, Erzberger, van verraad aan Duitsland (deze had namelijk het verdrag van Versailles geaccepteerd), en het schandaal was extra-groot, omdat Erzberger, volgens Hitler, *'de onwettige zoon van een dienstbode en een joodse werkgever'* was. Volgens Gerhard L. Weinberg die in 1961 een heruitgave van *Mein Kampf* II verzorgde, is deze mededeling van elke grond ontbloot.¹⁹

In februari 1942 vertelde Hitler midden in de nacht, aan zijn gebruikelijke gehoor in het Führerhauptquartier het geval van een Unschuld vom Lande die in Neurenberg door haar joodse werkgever, zekere Hirsch, was verkracht. Zulke mededelingen tonen wel waarmee Hitler bezig was.

Dat ging zelfs zo ver dat de Führer niet eens de gedachte kon verdragen dat Duitse meisjes dienstbode of schoonmaakster werden, ook bij niet-joden. Toen in de loop van de jaren dertig het hotel 'Deutscher Hof' in Neurenberg per advertentie om kamermeisjes vroeg, werd Hitler uitzinnig van drift. Omdat hij wel eens in dat hotel logeerde, vatte hij dit blijkbaar op als een persoonlijke belediging. De manager van het hotel werd ontslagen en op de zwarte lijst gezet, zodat hij in de horeca-sector geen werk meer kon krijgen. Het merkwaardige is dat de man katholiek was en in een katholiek blad adverteerde; van joodse kamermeisjes was (toen uiteraard) geen sprake.²⁰

Mij komt het voor dat Hitler de veiligheidszone om zichzelf heen zo ver mogelijk uitbreidde, onder geen beding wilde hij Duitse meisjes in huishoudelijk dienstverband zien. Dat raakte kennelijk een neuralgische plek in zijn psyche.

Vernietiging van het verleden

In zijn herinneringen vertelt Albert Speer het volgende. In 1942 maakte hij een auto-tocht door Beneden-Oostenrijk. Vlak bij de Tsjechische grens zag hij een bord dat naar een huis in het dorp Spital wees. Op dat huis stond te lezen: 'Hier heeft de Führer in zijn jeugd gewoond'. Toen Speer dit aan Hitler vertelde, werd deze razend. Onmiddellijk werd Bormann ontboden die betuurd binnentrad. Hitler schreeuwde tegen hem dat die plaats onder geen beding ooit genoemd mocht worden! Hoe vaak had hij dat al gezegd! Maar nu had die ezel van een gowwleider toch een bord laten plaatsen; dat moest terstond weg. Speer zegt erbij dat hij dit toen niet begreep. Andere plaatsen uit zijn jeugd (Linz, Braunau) wilde de Führer wel geëerd zien.²¹ Wat hier zo opvallend is: Hitler heeft nooit in Spital gewoond. Het was zijn vader Alois die zijn jongensjaren te Spital in het huis van Johann von Nepomuk doorbracht.²² De naam 'Spi-

tal' riep voor Hitler heel die duistere familie-geschiedenis op!

Nog opmerkelijker is de getuigenis van generaal Knittersched, commandant van het militaire district nr. 17 (Beneden-Oostenrijk). In maart 1938, terstond na de Anschluss, dus zodra Hitler het in Oostenrijk voor het zeggen had gekregen, liet hij het dorp Döllersheim aanwijzen als schietterrein voor de Wehrmacht. De bewoners werden geëvacueerd, de parochieregisters naar elders overgebracht. Vervolgens schoot de artillerie het hele dorp aan stukken; zelfs het kerkhof werd door granaatslagen geheel vernield. Waarom? In de gemeente Döllersheim was Alois Hitler geboren, in het doopregister van Döllersheim stond het feit van zijn onwettige geboorte vermeld, zonder vader, in Döllersheim lag Maria Anna begraven.

Om de zuiverheid van het bloed

Hitler heeft herhaaldelijk zijn hoofdmaten laten meten. Het was een dogma van het nazi-racisme dat een jood een andere schedelvorm zou hebben dan een 'ariër'. Bij vele keuringen waren schedelmetingen verplicht en normaal. Dat gold uiteraard niet voor Hitler zelf, maar dat hij zich eraan onderwierp, en wel meer dan eens, toont zijn vrees dat zijn schedelvorm hem verraden zou.

Ook zijn 'Blutreinheit' baarde hem zorgen. In *Mein Kampf* I (1924) schrijft hij, quasi in het algemeen: 'Alleen het verlies van de zuiverheid van het bloed vernietigt het innerlijk geluk voor altijd; het vernedert een mens voorgoed, en nooit meer kunnen de gevolgen hiervan uit het lichaam verwijderd worden'.²³

Men kan deze passage echter ook als een psychisch kryptogram van Hitler zelf lezen. Hij was zeer zeker niet gelukkig, en hij zal zich afgevraagd hebben waarom hij, alle successen ten spijt, toch niet gelukkig was. Een antwoord vond hij in zijn dubieuze afstamming: hij was psychologisch en biologisch 'besmet', en daaraan viel niets meer te verhelpen.

Als reden waarom hij niet trouwde en geen kinderen had (hoewel hij veel van kinderen hield en alle Duitsers tot kinderrijkdom aanspoorde), gaf hij aan dat hij vreesde dat zijn kinderen, als gevolg van 'besmet bloed', zwakzinnig zouden zijn.²⁴ We weten dat hij, die een echte gezondheidsmaniak was, de gewoonte had zich door bloedzuigers te laten bijten. Later liet hij zich ook door zijn lijfarts, de hooggeleerde kwakzalver dr. Morell, herhaaldelijk bloed aftappen. Als hij toen geweten had van de zogenaamde 'wisseltransfusie', waardoor het bloed van pasgeboren rhesus-kinderen geheel en al wordt vervangen door nieuw bloed, dan had hij daarom vast voor zichzelf gevraagd!

Hitler zou echter Hitler niet geweest zijn, als deze zaak voor hem geen verlengstuk in het religieuze gebied had gekregen. Hij trachtte zijn 'schuld', zijn 'bloedschuld', een andere, meer onpersoonlijke dimensie te geven door deze uit te breiden tot het gehele Duitse volk, ja, tot de hele mensheid. Op die manier ontstond een nieuwe erfzonde: de mensheid had toegelaten dat zij joods bloed ontving.

Tot een gesprekspartner (vermoedelijk Rauschning) sprak hij dit merkwaardige woord: 'We lijden allemaal aan de kwaal van gemengd, bedorven bloed. Hoe kunnen we ons daarvan zuiveren en er boete voor doen?'.

In mijn vorige artikel 'Wat niet in Fest staat' schreef ik dat Hitler zich eerst met Jezus Christus identificeerde en hem later probeerde te vervangen. Tot een andere gesprekspartner (vermoedelijk Frank) zei hij: 'In de evangeliën roepen de joden tot Pilatus, als Pilatus aarzelt Jezus te doen kruisigen: "Zijn bloed kome over ons en onze kinderen". Misschien moet ik dit woord vervullen'.²⁵ Hitler wilde dus Jezus' bloed over de joden doen neerkomen. Maar kan daarmee zijn eigen bloed, dat hem zoveel zorgen baarde, bedoeld zijn? Het lijkt waarschijnlijk dat hij, tegelijk met het joodse volk, ook het mysterie van zijn oorsprong heeft willen doen verdwijnen.

Een niet toegestane slotconclusie

Dat dit mysterie voor Hitler een levenslange obsessie is geweest lijkt mij aan geen enkele twijfel onderhevig. Met nadruk zou ik er echter op willen wijzen dat ik niet geloof dat dit nu juist de oorzaak is geweest van Hitlers jodenhaat en van de 'Endlösung'. Het feit dat hij gemeend moet hebben dat hij een joodse grootvader had, behoeft niet per se zijn antisemitisme ontketend te hebben. De man die officieel en geregistreerd Hitlers grootvader was, Johann George, was niet iemand om trots op te zijn, want dat was een grote mislukking. De joodse bankier Frankenberger daarentegen werd gehouden voor een rijk, geslaagd en aanzienlijk heer. Hitlers antisemitisme, dat een nogal kunstmatig karakter heeft, dateert van een relatief laat tijdstip, vermoedelijk pas uit 1919 (Hitler was toen dertig jaar oud). Ik geloof eerder dat hij de omgekeerde weg heeft bewandeld. Toen hij zich eenmaal tot het antisemitisme had bekeerd en hijzelf steeds sterker daarin ging geloven, toen ook veranderde dat oude verhaal dat hij een joodse grootvader zou hebben, in een obsessie. Dat zijn politieke vijanden dit gerucht gretig uitbuitte zal hierin een belangrijke factor geweest zijn.

Indien dit juist is, blijft het probleem van Hitlers jodenhaat vooralsnog onopgelost. Ik

laat dit dan ook nog rusten. Maar voor de hand ligt wel iets anders. Hitler had dat 'besmette bloed' van zijn vader Alois, niet van zijn moeder. Tussen zijn vader, in wie hij een (half-)jood vermoedde, en het jodendom in het algemeen bestond in zijn gevoelsleven dus een band, de band van het bloed, van het 'besmette' bloed. Het is derhalve geenszins ondenkbaar dat Hitler de gevoelens die hij jegens zijn vader koesterde, op de joden heeft overgedragen. Wij moeten daarom gaan onderzoeken van welke aard de verhouding was tussen Alois Hitler en zijn zoon Adolf.

GEBRUIKTE LITERATUUR

- Bullock, Alan, *Hitler. A Study in Tyranny*. London (1952).
Fest, Joachim C., *Hitler. Eine Biographie*. Frankfurt a/M., 1973.
Hitler, Adolf, *Mein Kampf* (I) (1924).
Jezinger, Franz, *Hitlers Jugend. Phantasien, Lügen und — die Wahrheit*. Wien, 1956.
Maser, Werner, *Adolf Hitler. Legende, Mythos, Wirklichkeit*. München, 1971.
Ribadeau Dumas, François, *Hitler et la sorcellerie*. Paris, 1975.
Sombart, Nicolaus, *Nachdenken über Deutschland. Vom Historismus zur Psychoanalyse*. München, 1987.
Speer, Albert, *Erinnerungen*. Frankfurt a/M, 1969⁵ (1969¹).
Toland, John, *Adolf Hitler*. New York, 1976.
Waite, Robert G.L., *The Psychopathic God. Adolf Hitler*. New York (1977).
Weinberg, Gerhart L. (Hrsg.), *Hitlers zweite Buch*. Stuttgart, 1961.

Noten

1. Titel van een essay van Nicolaus Sombart (zoon van Werner Sombart), verschenen in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19 XI 1977, thans in *Nachdenken über Deutschland*. Wellicht herinnert de lezer(es) zich mijn oordeel over Fests Hitler-biografie, in mijn artikel 'Wat niet in Fest staat', in *Kleio*, jrg. 28, nr. 6, juli 1987.
Welnu, toen ik dat schreef, kende ik de naam van Nicolaus Sombart nog niet, laat staan — ik zweer het u — wat hij in dit essay schrijft: 'So verdienstvoll das Festsche Werk auch immer sein darf, so unbefriedigend ist es doch, und zwar eben aus dem Grunde der sein Verdienst ausmacht. Ist es ihm zu danken, dass man die Figur Hitlers nunmehr "mit den Augen des Historikers" sehen kann, so zeigt er gleichzeitig, dass die Augen des Historikers nicht genügen, um das Geheimnis Hitlerschen Wirkens zu erklären. Die klassischen Methoden der Historiographie und einer in ihren Dienst gestellten Psychologie reichen dazu nicht aus. Fest ist bis an die äußerste Grenze des — nach gültigem positivistischem Standard — fachwissenschaftlich vertretbaren gegangen. Der Fall Hitler liegt offenbar jenseits dieser Grenze. Die historische Fachwissenschaft ist hier am Ende ihres Lateins'.

2. Fest 31.
3. Jetzinger 11. Dit boek moet met grote voorzichtigheid gehanteerd worden.
4. Bullock 18.
5. Toland 4.
6. Bullock 19.
7. Toland 5.
8. Maser 12.
9. Konrad Heiden, *Hitler*. Zürich, 1936/1937.
10. Dit berichtte Simon Wiesenthal in *Der Spiegel*, 1967, nr. 33. cit. Maser 14/15.
11. Maser 15. De trouwe Reichsführer-SS bezat een streng geheime 'Führer-Mappe', streng geheim ook voor Hitler zelf – documenten die hij, wie weet, nog wel eens tegen zijn Führer zou kunnen gebruiken.
12. Ribadeau Dumas maakt hiervan dat dit pensioen zou zijn betaald, eerst aan Maria Anna, vervolgens aan Hiedler, ten slotte nog aan Alois, totdat deze stierf in 1903, blz. 16. Bronnen voor deze beweringen geeft hij niet.
13. Maser 16/17.
14. Brief van Wiesenthal aan *Der Spiegel*, 1967, no. 23, 7 augustus.
15. Fest 32.
16. Waite 127/128.
17. Waite 129.
18. Toland 128-130.
19. Weinberg 104.
20. Hitlers perschef, Otto Dietrich, vertelt dit in zijn herinneringen aan de Führer, *Zwölf Jahre mit Hitler*, München, 1955.

21. Speer 111/112.
22. Bullock 15 zegt dat de zestienjarige Hitler ter genezing van een longaandoening naar Spital werd gezonden waar hij verbleef in het huis van Theresia Schmidt, een familielid van zijn moeder. Bullock is onbetrouwbaar in het gedeelte dat over Hitlers afstamming en jeugd handelt. Na de dood van Alois Hitler, in januari 1903, brachten Hitler en zijn moeder de zomervakanties van 1903 en 1904 te Spital door, ten huize van Johann en Theresia Schmidt. Tijdens het verblijf van 1904 leed Hitler aan een longaandoening. Over die 'longaandoening' zullen we het nog eens moeten hebben. In ieder geval werd hij niet ziek naar Spital gestuurd. Mogelijk stond het bord dat Speer zag aan het huis van de Schmidts. Hoe dan ook, al had Hitler bepaald geen onprettige tijd gehad in Spital, later wenst hij zich dat niet meer te herinneren en er ook niet aan herinnerd te worden. In *Mein Kampf I* wordt van logeerpartijen in Spital geen melding gemaakt.
23. *Mein Kampf I* 610.
24. Toland l.c.
25. Tolands verwijzingen zijn hier zo onduidelijk, dat het moeilijk is ze precies terug te vinden; vast staat echter dat deze uitlatingen gedaan zijn.



Kleio-gesprek met Kees Schippers

De Nijmeegse geschiedenisdocent Jan Schopman en twee redacteurs van *Kleio*, Marja Blom en Guus Peek, hadden een gesprek met Kees Schippers, directeur programmazaken bij de Nederlandse Onderwijs-televisie. Kees Schippers werkt al zeven jaar bij de NOT. Daarvoor is hij twintig jaar in het onderwijs werkzaam geweest: zes jaar op een lagere school, zes jaar in het vormingswerk voor werkende jongeren in Rotterdam, en acht jaar op een scholengemeenschap in Rotterdam, waarvan de laatste vier jaar als conrector. Hij gaf daar aardrijkskunde.

In het hierna volgende interview komen enkele zaken aan de orde betreffende de schooltelevisie in het algemeen en de programma's voor het voortgezet onderwijs in het bijzonder.

Kleio: Kun je in het kort vertellen hoe de NOT in elkaar zit?

Schippers: De NOT is in 1962 opgericht. We bestaan dit jaar dus 25 jaar. We zijn een educatieve omroep waarin de drie zuilen zijn vertegenwoordigd. Bij de samenstelling van ons bestuur en ons personeel wordt er op gelet dat alle denominaties zijn vertegenwoordigd. Dit geldt met name bij de keuze van programmamedewerkers. Wij bestaan uit een programma-afdeling waar ongeveer 15 mensen en een onderzoekafdeling waar 2 mensen werken. Ik sta



Als een docent de televisie aanzet, of door de leerling aan laat zetten, en zelf achterin gaat zitten tot de bel gaat, dan moet hij onze televisieprogramma's niet gebruiken...

kleio

aan het hoofd van deze twee afdelingen. Daarnaast is er een afdeling Secretariaat, een afdeling Voorlichting, een afdeling Administratie en, heel belangrijk, een niet-commerciële educatieve uitgeverij. We hebben dus een eigen uitgeverij. We gaan er namelijk van uit dat een uitzending van

geschiedenisonderwerpen gaan wij aan de gang. Als jullie allemaal vragen om een programma over de Eerste Wereldoorlog, dan kun je dat krijgen.

Kleio: Wat komt er zoal uit dat markt-onderzoek naar voren?

Schippers: Geschiedenisdocenten vragen in

goed voorstellen want kinderen vinden dit onderwerp meestal gortdroog. Een aantal elementen uit de staatsinrichting kun je heel goed visualiseren. De theorie zullen de leerlingen uit een boekje moeten halen maar je wekt met beelden in ieder geval belangstelling.



Kleio-redactrice Marja Blom en Kees Schippers.

Kleio: Hebben jullie wel eens overwogen om met acteurs te werken? Je kunt toch iets dramatiseren? Bijvoorbeeld de ontmoeting tussen Thorbecke en Willem II in 1848...

Schippers: Weet je hoe duur dat is? Studio-producties zijn onbetaalbaar. In het basisonderwijs doen we wel eens zo iets maar dan kun je je ook wat eenvoudiger spel veroorloven. Dan kun je zelfs met amateurs werken en dat doen we dan ook.

Het grootste gevaar is natuurlijk knulligheid.

Kleio: Jullie zijn nogal gericht op eindexamenonderwerpen. Hoe zit het met jullie aanbod voor de lagere klassen?

Schippers: We hebben iets over de Egyptenaren gedaan en over de Eerste Wereldoorlog. Die onderwerpen worden in de lagere klassen behandeld. Als een didactische medewerker drie programma's per jaar maakt, zit hij al vast aan een examenonderwerp. Van die twee andere moet hij ook iets maken voor het basisonderwijs. Dan blijft er niet zoveel ruimte meer over. Hij schrijft ook nog eens al het begeleidend materiaal voor al die programma's.

Kleio: Jullie reageren met je programma-aanbod op behoeften uit het veld. Dat betekent dat je doorgaans zult beperken tot de traditionele canon van het geschiedenisonderwijs. Hebben jullie er wel eens aan gedacht om het voortouw te nemen en iets nieuws te bedenken?

Schippers: We hebben 20 procent vrije ruimte die we naar eigen inzicht kunnen besteden. We lopen natuurlijk wel eens tegen dingen aan waar geen docent naar vraagt.

In 1988 is het bijvoorbeeld 300 jaar geleden dat Willem III koning van Engeland werd. We zijn benaderd door ministeries met de vraag of wij daar wat aan zouden willen doen. We vinden het wel aardig om er op in te gaan omdat er rond deze herdenking in 1988 veel publiciteit zal zijn. We kunnen dan inspelen op de actualiteit. We zijn nu bezig met de vraag of we iets voor het basisonderwijs willen doen en of we al of niet met de BBC samen zullen werken. We hebben in ieder geval besloten om daar aandacht aan te besteden. Dat komt dan uit die 20 procent.

Een ander voorbeeld is 40 jaar NATO in 1989. Dat staat ook op onze lijst. We kunnen daarbij rekenen op medewerking van allerlei clubs die zich met die herdenking bezighouden. Maar we hebben gezegd: 'We willen er wel iets aan doen want het gaat

schooltelevisie pas effect heeft als die multimediaal wordt aangeboden. Dat wil zeggen dat we bij televisieprogramma's altijd docentenhandleidingen en leerlingenmateriaal uitgeven. We kunnen dit goedkoop aan scholen leveren omdat we de productie helemaal in eigen hand hebben.

We zijn geen aparte zendgemachtigde en moeten samenwerken met het facilitair bedrijf van de NOS.

Het geschiedenis-aanbod

Kleio: Hoe komt de keuze van onderwerpen bij de NOT tot stand? Wie maakt uit waar de gemiddelde geschiedenisdocent behoefte aan heeft?

Schippers: Aan alle programma's die wij uitzenden is marktonderzoek voorafgegaan. Wij zoeken regelmatig uit, per leerjaar, welke onderwerpen docenten door schooltelevisie ondersteund willen zien. Dit zogenaamde behoeftenonderzoek is ook voor geschiedenis onder een groot aantal docenten van Lbo tot en met Vwo gedaan. We zien erop toe dat zo'n enquête wordt verspreid over alle regio's, leeftijdsklassen en denominaties. Het is in ieder geval een goede steekproef.

Daar komt dan, zoals wij dat noemen, een top-tien uit rollen en met die top-tien van

de eerste plaats om ondersteuning van eindexamenonderwerpen. Ze zitten te springen om visueel materiaal. Nieuwste Geschiedenis leent zich bijzonder goed voor het medium televisie. Je kunt vaak werken met archiefmateriaal.

Kleio: Hoe zit het met niet-contemporaine onderwerpen?

Schippers: Er is wel behoefte aan. Er is ook vraag naar onderwerpen uit de periode na 1940. Daar gaan we nu eerst mee beginnen. Maar hoe pak je zo iets aan? Je kunt wel wat archiefmateriaal aan elkaar plakken maar dat zal je dan toch ook in een bepaalde formule moeten gooien.

Het blijkt dat veel docenten gebruik maken van de VPRO-serie over de jaren '50 en '60. We zullen deze docenten moeten vragen wat hun bezwaren zijn tegen deze programma's en wat ze er goed aan vinden. Als we dat weten kunnen we zelf de meest voor de hand liggende fouten vermijden. We zullen zo'n VPRO-serie nooit overnemen en zomaar uitzenden. Je zult lang in je archiefmateriaal moeten zoeken en vervolgens een juiste vorm moeten zien te vinden. Die series zitten in ieder geval stampvol beelden die de geschiedenisleraren graag willen gebruiken.

Een ander onderwerp waar we mee aan de slag gaan is staatsinrichting. Dat is de grote wens van veel docenten en dat kan ik me

V.l.n.r. Jan Schopman, Guus Peek, Kees Schippers.



tenslotte om een belangrijke herdenking, maar we willen de NATO toch wat kritisch bekijken'. We willen de NATO bezien in het kader van het vredesvraagstuk en allerlei pro's en contra's aan de orde laten komen. De herdenking van de Franse Revolutie en van de Conferentie van München staan ook voor de deur. Dat zijn dus de onderwerpen die uit die 20 procent komen. Onderwerpen die aansluiten bij de actualiteit en waarbij de docent van ons materiaal gebruik zou kunnen maken in plaats van klakkeloos het boek te volgen.

zendtijd moesten krijgen. Brinkman gaf ons 7 1/2 uur en een ton om de uitzending te realiseren. Maar toen kwam het cruciale moment: Is Lanzmann bereid? Inkorting van zijn materiaal was onbespreekbaar. Van alle kanten werd ons gezegd dat we ons die moeite konden besparen. We konden wel op reis gaan maar hij zou ons niet eens binnen laten! We hebben de truc uitgehaald om Soetendorp naar Parijs vooruit te sturen en die heeft Lanzmann min of meer overtuigd. Maar omdat hij nog erg twijfelde heeft Soetendorp tegen mij gezegd: 'Ga jij eens met hem praten, ik ben zo en zo ver gekomen, en maak jij hem eens duidelijk wat schooltelevisie in Nederland is en met welk materiaal jullie de programma's begeleiden.

Ik ben naar Parijs gegaan. Op zichzelf al een heel avontuur want je krijgt niet zo gemakkelijk toegang tot Lanzmann. Ik kreeg een code mee en werd uiteindelijk via allerlei omwegen naar een café gestuurd waar de ontmoeting zou plaatsvinden. Hij voelt zich namelijk verschrikkelijk bedreigd en is als de dood voor neo-nazi's en dat soort groepen.

We hebben lang gepraat over de reacties op Shoah. Lanzmann was ontzettend gefrustreerd door het feit dat zijn levenswerk niet overal werd uitgezonden. Amerika was op dat moment niet bereid om het uit te zenden. Nederland was net begonnen, Duitsland was gevolgd, maar andere landen aarzelden. Toen hebben wij gezegd: De VPRO is als eerste begonnen met het uitzenden van Shoah. Laat Nederland nu ook het eerste land zijn dat er iets mee mag doen voor schooltelevisie. Dan zullen wij proberen via de Europese Omroeporganisatie bekendheid te geven aan dit project. Het moet toch de bedoeling zijn dat vooral jonge mensen met Shoah geconfronteerd worden.

Uiteindelijk heeft Lanzmann gezegd: 'Accoord, maar je mag er niet in snijden, je mag het niet bewerken, je mag er geen andere beelden aan toevoegen en als je een heel fragment weglaat, moet je eerst overgaan op zwart en dan pas mag het volgende fragment erachter worden gezet. Zo wil ik het en niet anders'.

Wij zijn daarmee accoord gegaan omdat we het anders nooit hadden gered. Twee dagen voor de persconferentie zou hij naar Nederland vliegen om het materiaal nog een keer te bekijken. Hij kwam op Schiphol aan en toen we vertelden wat we zo ongeveer gedaan hadden zei hij: 'Ik geef geen toestemming'. We hadden het nog niet eens laten zien maar hij zei: 'Ik accepteer het niet. Jullie hebben erin gesneden. Ik pak het volgende vliegtuig terug'.

We zijn erin geslaagd hem toch nog een dag in Amsterdam vast te houden. Weer Soetendorp erbij en Lanzmann gevraagd of hij alsjeblieft eens wilde kijken naar wat we ge-

Shoah - bewerking

Kleio: Was het jullie eigen initiatief om Shoah te bewerken of vroegen geschiedenisdocenten daarom?

Schippers: We hebben gereageerd op een bericht in De Volkskrant. Rabbijn Soetendorp beweerde dat Shoah eigenlijk verplichte leerstof zou moeten zijn op scholen. We hebben daar intern een flinke discussie over gehad. Je moet met dit soort onderwerpen heel voorzichtig zijn. Je kunt anti-effecten krijgen: leerlingen die overvoerd raken, gruwelijke verhalen die in de klas loskomen. Het feit dat Lanzmann zo'n uniek document heeft gemaakt, is voor ons van doorslaggevende betekenis geweest om het toch uit te zenden. In Shoah komen de laatste levende getuigen aan het woord.

Ik ben met rabbijn Soetendorp gaan praten. Hij was al bij Deetman geweest en die wilde het idee wel ondersteunen. We hebben adviesgroepen met mensen uit allerlei richtingen samengesteld. Het Joods Historisch museum heeft ons geadviseerd, maar ook een grote groep geschiedenis- en maatschappijleerdocenten. We hebben Brinkman ervan kunnen overtuigen dat we extra

kleio

nummer 8/87
pagina's 20 en 21

daan hadden. Toen heeft hij nog op papier geëist dat we andere fragmenten zouden kiezen. Dat hebben we maar gedaan. Uiteindelijk heeft hij, zonder het eindresultaat ooit gezien te hebben, toch toestemming gegeven.

Kleio: Wat heeft daarbij de doorslag gegeven?

Schippers: Vertrouwen dat we serieus met zijn materiaal waren omgegaan. Toen we vertelden dat we relaties hadden met werkgroepen en oud-verzetssensen die na de uitzending de scholen in wilden gaan, zag hij in dat het een heel gecompliceerd project was, waarover goed was nagedacht. Ik denk dat dat het vertrouwen heeft gegeven om toestemming te verlenen.

Shoah op school

Kleio: Hoe waren de reacties van de scholent? We kunnen ons voorstellen dat er docenten zijn die er moeite mee hebben om Shoah in de klas te vertonen. Er zitten tenslotte heel emotionele scènes in. Bijvoorbeeld die scene met die kapper.

Schippers: We zijn natuurlijk zelf de klassen in geweest. Ook Soetendorp heeft een aantal klassen bezocht en de reacties waren uiterst positief. Positiever dan ik had verwacht.

Kleio: In welke klassen is Shoah vertoond?

Schippers: In de 4e en 5e klassen van de bovenbouw. We zijn gebeld door docenten die vertelden dat ze voor het eerst in hun leven met hun klassen heel vertrouwelijk hebben kunnen praten over dingen die normaal niet ter sprake komen.

Die scene met die kapper waar jullie het zo-even over hadden is inderdaad heel emotioneel. Er waren kinderen die daarom moesten huilen. Het feit dat klasgenoten huilden die normaal een grote bek hadden of veel bravuur, heeft ontzettend veel indruk gemaakt. Er ontstond een vertrouwelijke sfeer en er werd heel serieus gepraat, iets wat sommige leraren met hun klas nog nooit hadden gedaan.

Maar op zichzelf vind ik die reacties en die incidentele bezoeken aan klassen niet maatgevend. Vandaar dat we tegen al die begeleidingsgroepen en het ministerie hebben gezegd: 'Als je het serieus wilt aanpakken, moet je niet doen wat omroepen in het algemeen doen: een programmaatje uitzenden, na afloop een telefoonnummer in beeld laten verschijnen en zoek het verder zelf maar uit'. Je moet het verder begeleiden en onderzoek doen. Als je fouten hebt gemaakt, kun je daar van leren. We hebben het ministerie gevraagd of het geld wilde uittrekken om onderzoek te laten verrichten naar de effecten van Shoah in de klas. Die toestemming hebben we nu gekregen. Dit betekent dat onze initiatiefgroep en onze begeleidingsgroep blijven bestaan. De resultaten

van dit onderzoek zullen we publiceren en doorgeven aan andere instanties. De Anne Frankstichting kan daar ook wat aan hebben. Als het resultaat van alle onderzoek positief is, zouden we kunnen besluiten Shoah volgend jaar nog een keer uit te zenden of er op een andere manier mee verder te gaan. Tot nu toe zijn er 40.000 Shoahkranten verkocht en enkele duizenden handleidingen.

Samenwerking met Malmberg

Kleio: Je hebt daarnet verteld dat jullie een eigen uitgeverij hebben die het begeleidend materiaal voor jullie programma's levert. Jullie hebben bij een eindexamenonderwerp toch ook wel eens samengewerkt met Malmberg. Daar wilde Jan iets over vragen.

Schippers: Gevoelige vraag.

Kleio: Ik heb eens een vinnig stukje geschreven in Kleio omdat ik me nogal geërgerd heb aan het feit dat het boek en het televisieprogramma zo slecht op elkaar waren afgestemd. Ik vroeg me af waarom dat is misgelopen.

Schippers: Je hebt volkomen gelijk. Dat is inderdaad misgelopen. Achtergrond daarvan is: wij zijn 5 jaar geleden begonnen met eindexamenonderwerpen. We gaven ook zelf de eindexamenkaternen uit. Toen kwamen de problemen. Aanvankelijk was het een succes omdat we de katernen konden leveren tegen lage prijzen (de helft van de prijs van de commerciële uitgevers), en omdat ze didactisch, dat durf ik te beweren, veel beter in elkaar zaten. Je had natuurlijk ook een betere afstemming van katern op televisieprogramma omdat we van het begin af alles in eigen hand hadden. We veroverden op een aantal vakgebieden een zeer groot deel van de markt, tot grote woede van de commerciële uitgevers.

De gezamenlijke educatieve uitgevers zijn over ons gevallen en hebben bij de minister geprotesteerd. Wij zouden oneerlijke concurrentie bedrijven. De minister zou deze 'concurrentievervalsing' moeten verbieden. Het is een enorme rel geweest en wij waren bang dat we zouden verliezen, hoewel er geen sprake van is dat er ook maar een cent subsidie in onze uitgeverij zit. De uitgevers dachten dat wij subsidie kregen van WVC of van wie dan ook. Dat is een groot misverstand. Dus wij moeten elk jaar op nul draaien en dat betekent dat wij tegen kostprijs leveren. Ik heb mij over deze kwestie in het bedrijf heel kwaad gemaakt. Niet dat ik verantwoordelijk ben voor de uitgeverij, maar gewoon als ouder. Mijn kinderen moeten dus boeken kopen bij een dure commerciële uitgeverij. Als ik als ouder wil dat die NOT-katern wordt gekocht voor de helft van de prijs dan zou dat niet kunnen in Nederland? Hoe zit het met de vrijheid van

drukpers? Ik vind het belachelijk dat commerciële uitgevers zo de markt kunnen beheersen.

We zijn tot samenwerking gedwongen. Alle uitgeverijen kwamen met ons om de tafel zitten want iedereen wilde wel met de NOT samenwerken. Wij vonden Malmberg de beste en die hebben we toen uitgekozen. Zoiets gaat natuurlijk niet goed. Zo'n katern wordt ergens anders geproduceerd en volgt een eigen spoor. Mijn medewerker die het televisieprogramma maakte, zat wel in het schrijversteam van de katern maar hij was een van de vier of zo. Malmberg heeft eigen schrijvers in dienst die werken volgens een bepaald patroon. Iedere uitgeverij heeft een eigen stal, maar is dat mijn stal? Deel ik hun onderwijsopvattingen? Ik zie soms katernen waarvan ik denk: die zou ik als leraar niet willen gebruiken. Het is niet de NOS-filosofie die erachter zit.

Kleio: Wat is de NOT-filosofie?

Schippers: Goed hanteerbaar materiaal maken, zonder zweverige onbereikbare doelstellingen. Geen grauwe en grijs afgedrukte brokken tekst. Er moeten goede vragen en verwerkingsopdrachten bij zitten, waar een kritische benadering uit spreekt. Een benadering die wat breder is dan je van traditioneel geschiedenisonderwijs mag verwachten.

Ik zeg niet dat Malmberg dat niet doet maar het is logisch dat die twee producten, hoe verder de uitvoering vordert, van elkaar weglopen. Omdat ze niet in één hand worden gehouden. Omdat de schrijvers van Malmberg niet aan het televisieprogramma denken. Dat is ook niet hun eerste zorg. Zij moeten een boekje maken. De NOT heeft in ieder geval opdracht gegeven om de samenwerking stop te zetten.

De samenwerking met Malmberg was overigens heel collegiaal. Ze waren bereid om de zaken goed op elkaar af te stemmen maar alleen al de productieperiodes van een uitgeverij en van televisiemakers lopen niet synchroon. Daar hadden wij zelf al moeite mee.

Een andere aanpak?

Kleio: Jullie werken met afgeronde programma's die veel archiefmateriaal bevatten. Kunnen jullie niet eens, naar analogie van sommige schoolboeken, volstaan met het uitzenden van bronnenmateriaal. Geen eindprodukten dus, maar halffabrikaten die leerlingen kunnen bewerken?

Schippers: Wat jij bedoelt is didactisch heel interessant. Dat idee spreekt ons erg aan maar dan kom ik op het aloude probleem: onze relatie met de NOS. We moeten met hen samenwerken en we hebben veel strijd over de verantwoordelijkheid voor de programma's. De NOS zou als volgt redeneren: 'Als je dat soort programma's gaat maken,

dus bijvoorbeeld 10 minuten uitzenden en dan een opdracht geven, dan zenden wij dat niet uit. Wij maken immers programma's voor het open net. Dat moeten programma's zijn met een kop en een staart en een middengedeelte. Huisvrouwen, zieken en werklozen kijken er ook naar'.

Als wij daar tegenin brengen dat wat wij willen didactisch veel interessanter is, en dat wij *schooltelevisie* maken en dat het ons niet interesseert wat de mensen thuis ervan vinden zolang die man of vrouw in de klas er maar mee uit de voeten kan, dan gaat de NOS dreigen: We krijgen het open net niet meer en we moeten onze programma's

maar op cassette zetten en aan de scholen verkopen. En als er iets dodelijk is voor het onderwijs dan is het wel programma's op cassette. Dan kom je de school niet meer in. Dan moeten de mensen gaan kopen, bestellen. Dat wordt zo'n omslachtig gedoe! De kracht van schooltelevisie is juist dat ze via het open net de school in komt.

Kleio: Wat voegt schooltelevisie volgens jullie toe aan wat een goede docent met een goede geschiedenismethode zou kunnen bereiken?

We hebben het dan niet over een leraar die denkt: 'Ha fijn, er is weer video! Ik zet het

Ideetje misschien?...

Het is de bedoeling dat dit feuilleton een markt is voor allerlei ideeën die door geschiedenisleraren zijn ontwikkeld. Publikatie ervan houdt in dat ook anderen ze in hun lessen kunnen gebruiken.

De inzenders pretenderen niet hiermee het laatste woord gezegd te hebben, want dat gebeurt in de praktijk; een praktijk die voor iedereen verschillend is. Zodoende kan de omvang van de ideeën variëren van korte tips tot zeer uitgewerkte lessuggesties.

Wilt u de ideetjes misschien...? zenden aan Harriët Mulkens, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.).

Popmuziek in de geschiedenisles

Het gebruik van een popsong in de geschiedenisles kan zeer positief werken op de betrokkenheid van de leerlingen bij het onderwerp. Uit eigen ervaring weet ik dat het draaien van (pop)muziek als instap of onderdeel van een les voor de leerlingen verrassend werkt. Het confronteert ze vaak met iets bekends, wat ze dan kunnen verbinden met datgene wat er in de les gebeurt. Wel zal het vinden van geschikte liedjes met de bijpassende teksten soms een dwalen door platenwinkels en een dolen door muziekbibliotheken vergen, maar dan is het resultaat des te bevredigender.

Neem bijvoorbeeld een lessenserie over de apartheidproblematiek in Zuid-Afrika. Als introductie op het thema (apartheid is racisme) en vooral als verbinding met de situatie hier in Nederland, kan het liedje 'Zwart/wit' van de Frank Boeijen-groep gebruikt worden. Het onderwijsbeleid in Zuid-

Afrika kan heel goed ingeleid worden met het lied 'Another Brick in the Wall'. Tijdens de scholierenstakingen van 1979/1980 in Soweto vormde dit het strijdlid van de zwarte scholieren:

*'We don't need no education
We don't need no thought control
no dark sarcasm in the classroom
Teachers leave the kids alone
Hey teacher leave us kids alone
All in all it's just another brick in the wall.'*

De elpee 'The Wall' van Pink Floyd kreeg in Zuid-Afrika een verkoopverbod opgelegd. Het onderwijsbeleid van de blanke regering ten aanzien van de zwarte bevolking vormt één van de belangrijkste pijlers in de muur van de apartheidproblematiek.

Bij de behandeling van de verzetsbeweging in Zuid-Afrika klinkt het lied 'Free Nelson Mandela' van The Special AKA de meeste leerlingen wel bekend in de oren. Veel beter van sfeer en met meer inhoud is het lied 'Biko' van Peter Gabriël naar aanleiding van de dood van deze zwarte verzetsstrijder in een politiecel:

*'September '77
Port Elisabeth, weather fine
It was business as usual in policerom 619
oh Biko, Biko, because Biko
Yihla moja (the man is dead)*

*When I try to sleep at night
I can only dream in red
the outside world is black and white,
with only one colour dead*

*You can blow out a candle
but you can't blow out a fire
Once the flame begins to catch
the mind will blow it higher.'*

Tenslotte vormt het lied 'Sun City' van Artists United Against Apartheid natuurlijk

Kleio

nummer 8/87
pagina's 22 en 23

apparaat aan, leun achterover en mijn lesje is klaar'.

Schippers: Als een docent de televisie aanzet, of door de leerling aan laat zetten, en zelf achterin gaat zitten tot de bel gaat, dan moet hij onze televisieprogramma's niet gebruiken. Dat is gewoon zonde. Vaak is het voor dit soort mensen wel een oplossing om de kinderen een uur stil te houden omdat het anders een puinhoop zou zijn.

Alle onderzoek wijst uit dat bij gebruik van schooltelevisie of media in het algemeen, de docent een zeer belangrijke plaats in het hele leerproces inneemt. Hij moet de handleiding goed bestudeerd hebben en precies

weten wat hem te wachten staat. Er zijn leraren die de televisie aanzetten en zelf niet weten wat er komt! De docent moet goed weten wat de doelstelling van het project is, welke problemen erin zitten en welke vragen je erbij kunt stellen. Het is het beste om leerlingen voor ze gaan kijken een opdracht te geven en daar, als het programma afgelopen is, centraal respons op te vragen. Met beelden kun je een leerling vaak makkelijker bij het onderwerp betrekken, maar de leereffecten zijn het grootst als de docent zich actief opstelt.

Kleio: Hoe zie je tenslotte de toekomst van

schooltelevisie?

Schippers: De effectiviteit van schooltelevisie moet de komende tien jaar worden vergroot. Los van de NOS en in samenwerking met andere educatieve omroepen, dat is een voorwaarde. We verwachten een toenemend gebruik van multi-mediale pakketten waarin bijvoorbeeld ook de computer een rol kan spelen.

Kleio: Onze hartelijke dank voor dit gesprek.



een goede inleiding op een les over de internationale reacties op de apartheidspolitik:

'Onze regering zegt, we doen ons uiterste best opbouwende kritiek, dat is wat Ronald Reagan wil. Intussen sterven mensen, geven ze hun hoop op dit geschipper van de regering is een slechte grap.'

Kortom, in de geschiedenisles zijn er in ieder geval voor de eigentijdse periode vele aansluitingen te vinden bij de bestaande (pop)muziek.

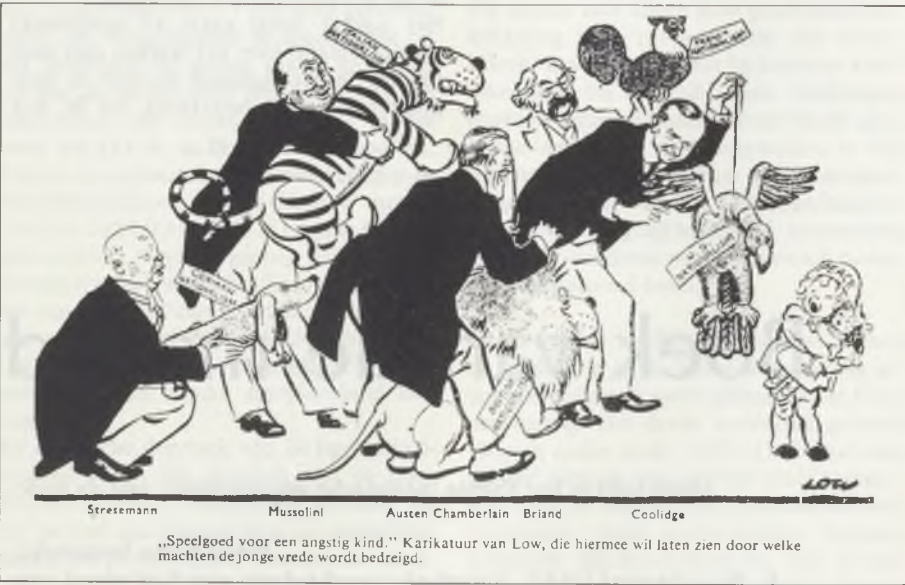
Maar ook onderwerpen die verder in de tijd terug liggen kunnen met wat fantasie begeleid worden door muziek en de daarbij behorende tekst. De Spaanse kolonisatie van Zuid-Amerika en de uitroeiing van de Indianen komt aan de orde in 'De vloek van Malinche' van de LP 'April in Managua, The Central American Peace Concert' (uitgegeven door de NOVIB en de VARA):

*'Mijn broeders getooid met veren
zagen hen aankomen uit de zee
die baardige mannen
die door voortekenen waren aangekondigd
De stem van de vorst verkondigde
dat God gekomen was
en we haalden hem binnen
uit angst voor het onbekende
Ze reden op beesten
als duivelse bode van het kwaad
droegen ze vuur in hun handen
en waren bedekt met metaal'*

Deze muziek uit Mexico van Gabino Palomares en Amparo Ochoa biedt tevens de mogelijkheid aan te sluiten bij de huidige positie van de Indianen in Latijns-Amerika.

Daan Verbaan

Bespottelijk? Het Oostfront en de Volkenbond in spotprenten



Het Oostfront

De serie spotprenten over het Oostfront schetst het verloop van de Tweede Wereldoorlog in de Sovjet-Unie en het waarom van die oorlog. Zowel beschrijvende als propagandistische prenten van Duitse en Geallieerde zijde komen in de serie aan bod, en één van de opdrachten is dan ook om onderscheid tussen die verschillende prenten te maken.

Aan de hand van een 18-tal vragen — algemene, vragen per prent en combinatievragen — kan de leerling een globaal inzicht krijgen in de gebeurtenissen aan het Oostfront, de enorme menselijke gevolgen die die strijd heeft gehad, de argumenten van Duitse zijde en de afloop van de oorlog. Tevens moet de leerling weer een stapje verder komen in het kunnen onderscheiden

van meningen, visies, politieke vooroordelen in bepaalde prenten.

Het volledige Oostfrontpakket bestaat uit 35 spotprenten, 18 vragen en (mogelijke) antwoorden hierop, een indeling van de prenten naar soort en informatie over de verschillende prenten afzonderlijk. Tevens bevat het pakket een kleine lesopzet, met doelstellingen.

De Volkenbond

De serie spotprenten over de Volkenbond heeft betrekking op een vrij lange periode, namelijk 1918—1938, waarbij verschillende internationale incidenten en conflicten ter sprake komen. Het gebruik van deze prenten is daardoor vooral geschikt als afsluiting van de periode van het Interbellum (voor-



"IS THERE NO SUCH THING AS PLAIN HORSE SENSE?"

al van de internationale aspecten).

Het pakket bevat naast 43 sportprenten voorinformatie over het werken met sportprenten in het algemeen en over de sportprenten die met betrekking tot de Vol-

kenbond gebruikt zijn. Bij het algemene gedeelte is een oefening opgenomen, waarin tekeningen in bepaalde categorieën ingedeeld moeten worden, wat later door de leerlingen ook ten aanzien van de cartoons over de Volkenbond gedaan moet worden.

Wat specifieke informatie aangaat, bevat het pakket een opsomming van incidenten/verdragen/conflicten die behandeld moeten zijn, een lijstje met personen die in de sportprenten voorkomen en een stencil met symbolen voor verschillende landen die in de tekeningen voorkomen met daarnaast enige uitleg over termen die in de sportprenten gebruikt worden.

U kunt het pakket 'Het Oostfront en De Volkenbond in sportprenten' verkrijgen door overmaking van f 22,50 (inclusief verzendkosten) op gironummer 4002405 t.n.v. R.C.M. Kleingeld te Voorburg onder vermelding van 'Bespottelijk', liefst binnen twee maanden na het verschijnen van dit artikel. U krijgt het pakket dan zo spoedig mogelijk thuisgestuurd.

Ardy Biemans, Regina Kleingeld



Boek van de maand

Deze keer is het thema 'agrarische geschiedenis' aan de orde.

Hilde Krips bespreekt:

L. Noordegraaf (red.), *Agrarische geschiedenis van Nederland, van prehistorie tot heden*. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1986, 168 blz., f 49,50.

J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*. Dissertatie Wageningen, Studia historica XIII, AAG bijdragen XXV. Hes Publishers, Utrecht 1985, 461 blz., f 55,00.

Jan A. Niemeijer, *Leven op het platteland*. Illustraties van Cornelis Jetses. Friese Pers Boekerij, Drachten/Leeuwarden 1986, 160 blz., f 43,90.

Met de publikatie van *Agrarische geschiedenis van Nederland* willen de samenstellers een globaal overzicht geven van de Nederlandse landbouwgeschiedenis sinds de prehistorie. Dit is geen geringe opgave. Zeker niet wanneer men zich daarbij tevens tot doel heeft gesteld de resultaten van recent wetenschappelijk onderzoek voor een breed publiek toegankelijk te maken.

L. Noordegraaf, de redacteur van *Agrarische geschiedenis*, voert voor deze uitgave ver-

schillende gronden aan. Zo wijst hij in de inleiding op de essentiële betekenis van de landbouw voor de Nederlandse economie. Daarnaast ontbreekt naar zijn mening in de recente historische literatuur een werk dat de ontwikkelingen in de landbouw in zijn totaliteit omvat. Slechts verouderde en/of incomplete compilaties zijn voorhanden. Ongetwijfeld wordt hier bedoeld op de *Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw 1795-1940* onder redactie van Z.W. Sneller e.a. Lange tijd gold dit boek als het standaardwerk over de Nederlandse agrarische geschiedenis. Na de eerste druk in 1943 verscheen in 1951 een ingrijpend herziene versie. Dit werk is anno 1987 inderdaad in vele opzichten verouderd.

Het best zou men volgens Noordegraaf nog te rade kunnen gaan bij de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, waarin enkele hoofdstukken of delen daarvan aan de agrarische kant van onze economie zijn gewijd. Handzaam is deze meer dan 7.000 bladzijden tellende uitgave in vijftien kloeke delen natuurlijk niet. Bovendien zou men zich kunnen afvragen of op deze wijze niet een zeer verbrokkeld beeld tot stand komt. Voor wie zich, bijvoorbeeld als geschiedenisdocent, op efficiënte wijze op de hoogte wil stellen van de landbouw bestaat er dus nauwelijks geschikte literatuur.

kleio

nummer 8/87
pagina's 24 en 25

Over 'Agrarische Geschiedenis'

Bij de opzet van *Agrarische geschiedenis* heeft men gekozen voor een chronologische behandeling van de stof. Deze is onderverdeeld in vijf tijdvakken: elk met een eigen auteur; respectievelijk P.C.M. Hoppenbrouwers, Ch. Lesger, J. Joor, J.L. van Zanden en R. Peys. De meeste hoofdstukken dragen sprekende titels als 'Een moeilijk begin in de landbouw: prehistorie en middeleeuwen'; 'Boeren onder druk: 1650-1800'; 'Van schaalvergroting tot overschot: de landbouw in het recente verleden'.

De uitgave van *Agrarische geschiedenis* maakt in haar geheel een bijzonder verzorgde indruk. Pakkende titels en ondertitels, apart omkaderde stukjes tekst die bepaalde thema's belichten en het uitbundig gebruik van illustraties vallen op. De gemiddelde omvang van een hoofdstuk bedraagt rond vijftientwintig pagina's, waarvan de helft door illustraties in beslag genomen wordt. De verwerking en presentatie van het historisch materiaal zijn gericht op een breed lezerspubliek. In verband daarmee zijn de bijdragen van de diverse auteurs vlot en helder geschreven. Ingewikkeld taalgebruik zoals lange zinnen en abstract woordgebruik worden vermeden.

De inhoud

In tijd gemeten bestrijkt het eerste hoofdstuk verreweg de langste periode; prehistorie, oudheid en vroege middeleeuwen. Toch komt het aantal bladzijden - zeventientwintig - vrijwel met de gemiddelde omvang overeen. Dit hangt samen met het feit dat de kennis van de oudste agrarische geschiedenis en die van de vroege middeleeuwen vele witte plekken vertoont. Ondanks die lacuneuze kennis weet de auteur P.C.M. Hoppenbrouwers een duidelijk beeld van

het moeizame ontstaan van de landbouw te schetsen. Vanaf de prehistorische landbouw in Zuid-Limburg (Bandkeramiekers) wordt de lezer via een beschrijving van het Keltisch, Germaans en Romeins agrarisch bedrijf geleid naar de vroege middeleeuwen.

Speciale aandacht wordt besteed aan de organisatie en het beheer van grootgrondbezit, het hofstelsel, en de wijze waarop het cultuurlandschap op de oude gronden van hoog Nederland werd ingericht.

De openlegging van het 'Hollandveen' gedurende de 'Grote Ontginning' (circa 1000-1300) mag volgens de schrijver 'gerust tot de meest indrukwekkende menselijke prestaties worden gerekend die ooit in ons land zijn volbracht' (blz. 24).

Een ontwikkeling die zich tot op de dag van vandaag voortzet, de opkomst van de steden en de daarmee gepaard gaande urbanisatie, wordt geplaatst tussen 1300 en 1400. Hiermee wordt afgeweken van de gebruikelijke datering zoals deze door J. de Vries in zijn *The Dutch rural economy in the Golden Age 1500-1700* werd geformuleerd. De Vries plaatste de specialisatie op het platteland als gevolg van de groeiende rol van de steden ruim een eeuw later. De uitkomsten van recent onderzoek (onder meer van D.E.H. de Boer, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noord Holland' tussen 1345 en 1415*, Leiden 1978) wijzen in vroegere richting. Vreemd genoeg wordt in het tweede hoofdstuk geschreven door Ch. Lesger van de opvattingen van De Vries uitgegaan. Op dit punt (en niet alleen hier) zou het wenselijk zijn geweest wanneer de eindredacteur zich minder terughoudend had opgesteld.

De agrarische depressie van de late middeleeuwen vormt het sluitstuk van de door Hoppenbrouwers behandelde periode. Af en toe valt een tegenstelling te constateren tussen de 'grote' stappen waarmee de schrijver door de landbouwgeschiedenis heenwandelt en de 'academische' omzichtig-

heid waarmee hij onopgeloste kwesties met betrekking tot het historisch onderzoek signaleert. Hinderlijk is het niet. Jammer en ronduit storend is het feit dat de meeste illustraties uit buitenlandse bronnen afkomstig zijn; hoe aardig zij op zichzelf ook zijn.

Ch. Lesger neemt in het tweede hoofdstuk de periode van 1500 tot 1650 voor zijn rekening, een tijd van bevolkingsgroei, stijgende prijzen en veranderingen in de agrarische sector.

Centraal in zijn geschiedverhaal staat de gescheiden ontwikkeling tussen de kust- en de landprovincies. Een indeling die zeer gebruikelijk is in de historische literatuur. Deze is gebaseerd op zowel fysisch-geografische kenmerken (veen- en kleigronden tegenover zandgronden) als op de ontwikkelingen in de landbouw tijdens de vroegmoderne tijd (het commerciële, marktgerichte tegenover het zelfverzorgende karakter van de landbouw).

Hij schetst niet alleen deze gescheiden ontwikkeling maar probeert haar ook te verklaren. Bovendien plaatst hij kritische kanttekeningen bij de traditionele opvattingen over het statische functioneren van de agrarische sector op de zandgronden in het midden, oosten en zuiden van Nederland. Volgens Lesger waren er buiten de kustprovincies wel mogelijkheden tot verandering aanwezig, zoals ook recent historisch onderzoek aangetoond heeft.

In het tweede hoofdstuk is beschreven hoe de landbouw in de Nederlanden vroeg ge-commercialiseerd werd (althans in de kustprovincies). Het derde hoofdstuk getiteld 'Boeren onder druk: 1650-1800' laat zien dat dit patroon ook na 1650 bleef bestaan. Dit ondanks allerlei moeilijkheden die zich voordeden, zoals muizenplagen, veepest, herhaalde dijkdoorbraken en niet in het minst het optreden van agrarische depressies. De boeren gingen steeds meer voor de





kleio

nummer 8/87
pagina's 26 en 27

markt produceren en steeds minder voor de eigen behoeftevoorziening. Dit bracht met zich mee dat het grootste gedeelte van het landbouwareaal door de veeteelt en de teelt van relatief dure handels- en nijverheidsgewassen in beslag genomen werd. Het tekort aan broodgraan werd ondervangen door buitenlands graan in te voeren.

Wat dit hoofdstuk van J. Joor zo aantrekkelijk maakt is dat hij zijn geschiedverhaal afwisselend op het abstracte en het concrete niveau laat afspelen, zonder de hoofdlijnen uit het oog te verliezen. Zo volgt op de beschrijving van de verandering en de continuïteit in de landbouw een levendige schets van het dagelijks leven van de boeren anno 1800. Deze schets ontleent hij aan het onderzoek van Johannes Goldberg, de Agent van Nationale Oeconomie, en Jan Kops, de Commissaris van Landbouwzaken. Een dergelijke presentatie van historische informatie sluit goed aan bij de lezersgroep, die men zich voor ogen heeft gesteld: het brede publiek.

De laatste twee hoofdstukken nemen de helft van het boek (83 bladzijden) in beslag. Ik bespreek ze omdat beide bijdragen een goed beeld van de sterke en zwakke kanten van de *Agrarische geschiedenis* geven. Zij behandelen de moderne agrarische geschiedenis (1800–1985): de periode waarover verhoudingsgewijs de meeste bronnen bestaan.

'Modernisering en de toenemende betekenis van de overheid: 1800–1950' van Van Zanden verraaft een academische achtergrond. Sporen van zijn in 1985 gepubliceerde *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de 19e eeuw, 1800–1914* zijn in dit verhaal terug te vinden. Bijvoorbeeld in de wat onevenredig grote aandacht voor de economische kant van de geschiedenis. Op gedegen wijze zet hij het moderniseringsproces in de landbouw – de rode draad in zijn betoog – uiteen. Zijn beschrijving richt zich op de stroomversnelling, waarin de ontwikkeling van de landbouw tussen 1800 en 1950 geraakte. Zo verzesvoudigde in deze tijd de agrarische produktie. Nederland neemt dan een topositie in op het terrein van arbeidsintensieve cultures, zoals de tuinbouw, de intensieve kleinveehouderij en de melkveehouderij. De landbouw wordt nu in alle regio's, dus met inbegrip van die op de zandgronden, gekenmerkt door een sterk commerciële en internationale oriëntatie. Voor het genoemde moderniseringsproces in de landbouw zijn talloze facetten aan te wijzen. Van Zanden noemt de stimulerende invloed die van het overheidsbeleid op de landbouw uitging en de houding van de landbouwers ten opzichte van innovaties zoals de kunstmest, de fabrieksmatige zuivelbereiding en de coöperatie als de belangrijkste.

Afgezien van dit centrale thema besteedt

de auteur aandacht aan zaken als de diverse crises en de beide wereldoorlogen.

J.J. van Zanden heeft de overvloed aan informatie verpakt in een compacte en tegelijkertijd goed leesbare stijl. R. Peys daarentegen beperkt zich in het laatste hoofdstuk tot het zeer globaal aangeven van enkele hoofdpunten uit de geschiedenis van de naoorlogse landbouw, zoals de spectaculaire stijging van de agrarische produktie, de EEG, de overschotten en de milieuproblematiek. Dankzij de vlotte journalistieke schrijfwijze is het zeker geen droge opsomming geworden maar veel diepte heeft het bepaald niet.

Jammergenoeg sluiten de verhalen van Van Zanden en Peys niet altijd goed bij elkaar aan: dubblures blijken bijvoorbeeld bij de behandeling van de mechanisatie van de landbouw (blz. 136 en 141); soms zijn zij ook met elkaar in tegenspraak, zoals bijvoorbeeld op bladzijde 149 van het laatste hoofdstuk.

'Sinds de Tweede Wereldoorlog is het beeld van het Nederlandse boerenland sterk veranderd. De akkerbouw werd drastisch teruggedrongen en in het midden van de jaren tachtig neemt de veeteelt verreweg de grootste plaats in.'

Dit proces had zich al veel eerder ingezet. Hier ontbreekt de corrigerende ingreep van de eindredacteur duidelijk. Het overvloedige gebruik van illustraties is niet geheel onproblematisch. Het is toe te juichen dat, anders dan in veel historische publikaties, de tekst met passende beelden wordt aangevuld. Maar wanneer twintig van de zesentwintig bladzijden van het laatste hoofdstuk gevuld zijn met veelal pagina-grote illustraties (foto's), wordt het te veel van het goede. Een koe heeft geen hele pagina nodig. Het geheel roept associaties op met folders, gericht op de promotie van de Nederlandse landbouw.

Waardering

Ondanks de kritische kanttekeningen kan het eindoordeel over de *Agrarische geschiedenis* toch positief zijn. Daarbij denk ik in de eerste plaats aan de bruikbaarheid voor docenten, die hun kennis van de Nederlandse agrarische geschiedenis willen opfrissen en aanvullen. Het boek is eveneens geschikt voor leerlingen van de bovenbouw van het voortgezet onderwijs en studenten aan het hoger beroepsonderwijs. Ten slotte bevat het veel materiaal (met name de omkaderde teksten en de afbeeldingen) waarmee diverse aspecten en thema's uit de landbouwgeschiedenis kunnen worden geconcretiseerd.

Ter afsluiting en ter aanvulling van de bespreking van de *Agrarische geschiedenis* wil ik enkele algemene opmerkingen wijden aan *De economische ontwikkeling van de Ne-*

derlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800–1914 van J.J. van Zanden en aan *Leven op het platteland* van Jan A. Niemeyer. Beide boeken zijn, ongeacht hun totaal verschillend karakter, een uitvoeriger bespreking waard dan hier mogelijk is.

Landbouw in de 19e eeuw

Centraal in de studie van Van Zanden staat de analyse van de groei van de produktie en de produktiviteit van de negentiende-eeuwse landbouw. De verslaggeving van dit breedvoerig en diepgaand promotie-onderzoek bestaat uit drie delen: allereerst een theoretische inleiding; vervolgens het meten

menhangende verhoogde werkgelegenheid. 'Moderne' economische groei verwijst naar de theorie van Simon Kuznets, waarin vooral technologische ontwikkelingen een grote rol spelen. Het 'peasanteske' karakter van de agrarische samenleving in Oost-Nederland verdwijnt pas in de loop van de negentiende eeuw. Tussen 1880–1914 raakte de ontwikkeling van de landbouw in een stroomversnelling: factoren als een snelle economische groei, het moderniseringsproces en een toenemende oriëntering op de buitenlandse markt deden zich gelden. Thans lopen de ontwikkelingen in de landinwaarts gelegen en aan de kust gesitueerde gebieden vrijwel gelijk.

Naast de regionale verschillen in het tempo van de economische groei komen de sociale

van de vermaarde tekenaar en illustrator Cornelis Jetses. Gedurende een halve eeuw heeft Jetses in dienst van het Groningse uitgeversbedrijf J.B. Wolters het lager onderwijs van illustraties voorzien. Hij vormde indertijd met de onderwijzer H. Scheepstra en de pedagoog J. Ligthart een succesvol trio. Alle drie waren zij de voor die tijd moderne opvatting toegedaan, dat het onderwijs zoveel mogelijk aanschouwelijk moest zijn. De afgelopen tien jaar is er sprake van een hernieuwde belangstelling voor de illustraties van Jetses. Mogelijk is deze opleving te plaatsen in een nostalgisch verlangen naar een overzichtelijk, knus en harmonieus verleden.

Als bezwaar zou men dan ook tegen deze uitgave kunnen aanvoeren dat zij de romaniserende, vertekende kijk op het verleden versterkt. Terwijl Niemeyer in zijn verhaal de minder zonnige kanten van het leven op het platteland zeker niet uit de weg gaat, is de beeldende kracht van de tekeningen en de aquarellen toch sterker dan die van de tekst.

In ieder geval zal deze uitgave zijn weg onder het grote publiek wel weten te vinden.

Aan de geschiedenisdocenten de taak het tijdsgebonden karakter van dit soort bronnen te relativeren. Voor de verhoging van het kennisniveau van de landbouwgeschiedenis vinden wij in de *Agrarische geschiedenis van Nederland* daarbij een goede steun.



De illustraties bij dit artikel zijn – uiteraard – van Jetses en staan in het boek van Niemeyer.

van de economische groei aan de hand van kwantitatieve gegevens betreffende de produktie, het inkomen en de arbeid in de landbouw en als derde en laatste deel de analyse en de interpretatie.

Enkele malen kwam in de bespreking van de *Agrarische geschiedenis* de geschiedenis van de landbouw in de kustprovincies en de landprovincies ter sprake. Het onderzoek van Van Zanden richt zich vooral op deze ontwikkeling en verschaft een aantal nieuwe gezichtspunten. In de agrarische sector vond de overgang van de 'traditionele' naar de 'moderne' economische groei eerder (1850–1880) in de kustprovincies dan in Oost-Nederland plaats. Met 'traditionele' economische groei sluit Van Zanden aan bij de opvattingen van Esther Boserup, die groot belang hecht aan de bevolkingsgroei en de daarmee sa-

gevolgen van de ontwikkelingen in de landbouw en de relatie tussen agrarische en algemeen economische groei aan de orde.

Voor wie zich op wetenschappelijk niveau in de negentiende-eeuwse landbouwgeschiedenis wil verdiepen heeft dit boek – inmiddels al aangeprezen als een 'klassieker' in de vaderlandse sociaal-economische literatuur – zeer veel te bieden.

Romantiek

Tot een geheel ander genre behoort *Leven op het platteland* van Jan A. Niemeyer. In een tiental hoofdstukken vertelt hij op een zeer levendige wijze over de verschillende aspecten van het alledaagse leven op het platteland. Zijn verhaal wordt daarbij in belangrijke mate ondersteund door illustraties



RECENSIES

oudheid

De hierna volgende recensies zijn van de hand van Anton J.L. van Hooff.

Bob Tadema Sporry, *De sleutel van de Nijl, de tempels van Luxor en Karnak*. Met illustraties van Auke A. Tadema, *Fibula-Van Dishoeck*, Weesp 1986, 148 blz., veel foto's, enige in kleur, en tekeningen, f 29,50.

Als redacteur van *Kleio* heb ik in de loop van de jaren ongeveer 1 decimeter Tadema Sporry verworven; er moet wel een vaste groep Egyptofielen bestaan op wie *Fibula-Van Dishoeck* elk jaar kan rekenen. De formule van de uitgaven is dezelfde: een aansprekend thema — piramides, mummies, in dit geval: de tempels van Luxor en Karnak — wordt toegelicht aan de hand van wat Bob bijeengelezen heeft en Auke zorgt voor foto's en tekeningen.

Dat laatste element, originele illustraties, doet de boeken van het duo steeds gunstig afsteken van de vaste collecties sfinxen en piramides die obligaait andere werken verlichten. Raak ik wat verveeld of is er inderdaad iets mis met deze laatste Tadema? De illustraties zijn weer van heel behoorlijke kwaliteit, de opengewerkte tekeningen van de tempels zijn heel duidelijk, maar ze staan — het lijkt wel principieel — los van de tekst.

In principe heeft de tekst de kwaliteit die in de eerste *Egyptiaca* te genieten viel: wetenschappelijke informatie van goed gehalte wordt omgegoten in bevattelijk Nederlands. Maar wat is er gebeurd met het compositorisch en stilistisch vermogen van de schrijfster? Van een plan dat de volgorde van de stukjes van enkele bladzijden beheerst, blijkt niets: er worden gewoon wat kaartenbakken leeggeschud met informatie die op zichzelf wetenswaardig is — nu weet ik dat *Luxor* is afgeleid van het Latijnse *castra* —. Is de schrijfster na zevenentwintig boeken wat vermoeid geworden? Het is merkwaardig in een boek over Karnak te lezen: 'Wie ook maar iets van Karnak wil begrijpen of zich een oordeel wil vormen — uiteraard vaag! — over hoe het hier vroeger moet hebben uitgezien zal zich toch moeten voorzien van een of ander boek dat de zaak uitlegt' (37).

Dus haar eigen boek heeft geen betekenis? Vaak staan er zinnen die in een geschiednisscriptie het leraarsrood zouden uitlokken: 'de meeste kamers zijn er niet veel

groter dan twee meter in het vierkant, soms zelfs nog minder, een enkele keer meer', 'De omgeving is van een ongemene schoonheid' maken het geheel er niet appetijtelijker op. Dit slecht gecomponeerde, ongeïnspireerde boek kan alleen een zeer verstokt Egyptomaan aanstaan.

G.P. Ceserani, Piero Ventura, *Kreta, het eiland van koning Minos*. Lemniscaat, Rotterdam 1986, 45 blz., groot formaat, tekeningen in kleur, f 21,50.

Wordt Kuifje echt niet in Italië uitgegeven? Ook bij dit boek met illustraties speelt de interferentie met de bekende stripfiguur mij parten. Een figuurtje dat zojuist gevloerd is door de stier van Minos, ligt er zo bij dat ik verwacht dat er een ballon uit hem opstijgt met DUIZEND BOMMEN EN GRANATEN!!! Zelfs als die toevallige overeenkomst voor kinderen de herkenbaarheid zou bevorderen, is het bij dit derde deel dat mij onder ogen komt (na Pompeji en Toetanchamon) toch de vraag wat er wordt toegevoegd aan het beeld dat goede foto's en reconstructietekeningen kunnen geven: de informatie over het dagelijks leven van het oude Kreta is te gering om het aspect dat in de vorige delen wel zijn aantrekkelijkheid had, tot zijn recht te laten komen. We zien nu driftige mannen rondscharrelen tussen de nagetekende ruïnes en in de reconstructies van de paleizen zijn het kittige wijfjes met parmantige blote borsten die alle aandacht naar zich trekken.

Als verklaring voor de ondergang van de Minoïsche beschaving wordt gekozen voor de Thera-theorie: vloedgolf en asregen van die antieke Krakatau zouden Kreta een doodsklap hebben gegeven. Nu goed, de theorie heeft de attractie van de eenvoud. Maar erg serieus oogt het tafereel van spartelende figuurtjes in woeste branding niet: een verbaasd inktvisje vermag ook niet in de ernst van de situatie te doen geloven. De tekst bij de beelden is amechtig, ongeïnspireerd en voor de beoogde leeftijdsgroep te moeilijk.

Aristophanes: *Ploutos de god van het geld*. Vert. Stefaan Couvreur, uitgeverij Acco Leuven/Amersfoort 1986, 57 blz.

Tijdens een college dramatische werkvormen in het kader van de leraarsopleiding speelden studenten scènes uit het dagelijks leven van de oudheid. In de nabespreking betuigde iedereen het plezier en het nut van zulke inleving, maar, zei één studente, het was natuurlijk niet echt; de mensen in de oudheid lachten niet, ze gedroegen zich altijd waardig en statig.

Wie de antieke komedie kent, weet van de lachende, levendige oudheid. Speciaal de komedies van Aristophanes hebben zich in

kleio

de lage landen altijd in een grote populariteit weten te verheugen: misschien hebben Nederlanders en Belgen de zin voor boertigheid die nodig is om de omgekeerde wereld van de Oude Komēdie te kunnen waarderen.

De *Ploutos* is een van de minder populaire en minder vaak vertaalde stukken van Aristophanes: goed dat ACCO in zijn fonds klassieke vertalingen, dat nu 10 nummers omvat, dit latere, minder uitbundige stuk heeft opgenomen. Couvreur heeft vaart en evenwichtigheid gegeven aan zijn versie van het spel waarin de blinde god van de rijkdom ziende wordt en uiteindelijk rechtvaardig zijn gunsten gaat verdelen.

De toon is onmiskenbaar Aristophanisch, alleen – mijn voornaamste bezwaar – de vertaler vindt de tekst zo leuk dat hij gaat 'oververtalen'. Waar in het Grieks staat 'ik ben bang voor hem', vinden we als weergave 'ik doe het in mijn broek voor hem'. *Hetairai* wordt *call-girls*; een dergelijke niet-functionele actualiteit wordt ook nagestreefd met woorden als *sjah* en *guerillo*. Daarentegen blijven grappen staan die alleen voor de tijdgenoten te begrijpen waren. Het is de kunst van een vertaling die op verstaanbaarheid mikt, om terloops te verklaren. Maar de moderne lezer krijgt geen equivalent voor de kennelijk notoire smeerpoots Patrokles (r. 85). Couvreur had vaker moeten doen, wat hij doet met het Griekse gezegde 'Vroeger waren de Milesiërs dapper (1002), namelijk verklarend vertalen in dezelfde sfeer van volkswijsheid: 't kan verkeeren als je verkering hebt'.

Skabreus heeft altijd gemogen als het maar antieke vuilbekkerij was; de platheden die de tekst van Aristophanes heeft, maken de vertaler iets te enthousiast. 'Domme kloot', 'lullen' zijn stukken primair Nederlands die niet hun rechtvaardiging vinden in de originele Griekse tekst ter plaatse. De overdosering van leutigheid leidt tot zinnen als 't is dus toch waar dat je een bange schijter bent', opgeroepen door de ook al niet gefundeerde vertaling 'ik doe in mijn broek voor hem'. Couvreur valt hier en elders in de beerput van oververtaling. Waarom hij dan in 1184 bij het Griekse *apopateomai* (retireren, zijn behoefte doen) kiest voor 'pissen', vat ik niet: vond hij dat sappiger dan de kiese aanduiding die de spreker, een priester van Zeus, gebruikt?

Dat soort dingen hebben mij wel lichtelijk geërgerd bij de lectuur, evenals een enkel vreemd woord (casaque in r. 952), maar als poging om een vlot geheel te verkrijgen voldoet deze *Rijkdom* wel. Als u (nog) eens de Aristophanische sfeer wilt snuiven, moet u deze vertaling niet laten liggen.

Suetonius, Romeinse keizers. Vertaald door H. Verbruggen, Acco/De Horstink, Leuven/Amersfoort 1986, 3 delen, resp. 126, 172 en 128 blz., totaal f 59,25. (Ook afzonderlijke delen te koop.)

'Klopt het nou een beetje met I Claudius?', werd aan menig classicus gevraagd in de dagen dat de uitspattingen van Robert Graves op het beeldscherm verschenen. Graves is uitgegaan van de historische bronnen, maar waar Tacitus en Suetonius de mogelijkheid of het gerucht van misdadigheid of seksuele aberratie meldden, had de schrijver een feitelijk gegeven voor zijn beide Claudiusromans.

Het is nu voor het eerst mogelijk *De vita Caesarum* van Suetonius compleet in het Nederlands te lezen. Bij de vlotte lectuur die een verdietsing toestaat, komen bepaalde eigenaardigheden in de optiek van de ex-secretaris van Hadrianus goed naar voren. Met zijn '*relatively simple and unselfconscious style*' (Warmington, *Nero*, 1977) weet hij zijn eigen pessimistische visie op de lezer over te brengen. Het keizerschap brengt de aangeboren verdorvenheid van de regeerder alleen beter aan het licht; Collingwood spreekt terecht van het substantialisme van de antieke historiografie. Onder het spervuur van verdachtmakingen en veelbetekende anekdotes worden praktisch alle Caesaren (van Julius tot en met Domitianus) de grond in geboord. Suetonius is duidelijk minder op dreef als hij de 'good guys' als Vespasianus en Titus recht moet doen. Toch mag Suetonius niet worden afgedaan als een antieke Henk van der Meijden. Hij beschikte over bijzondere bronnen door zijn positie in de administratie. Zo citeert hij uit de correspondentie van Augustus.

Verbruggen en de uitgever hebben er goed aan gedaan de lekkere bron die Suetonius is, toegankelijk te maken. De vertaling brengt de '*dynamic quality*' van Suetonius' stijl goed over. Geestigheden worden adequaat geestig (of flauw) weergegeven, versjes worden met rijm vertaald en heel wat details worden fraai in een verklarende vertaling verduidelijkt. Een enkele uitdrukking (bolwassing) treft als Zuidnederlands idioom, maar zo'n eigenaardigheid tast de leesbaarheid van deze vlotte vertaling niet aan.

Een confrontatie van het Latijnse origineel met Verbruggens *Nero* maakte mij attent op wel erg grote vrijheden en zelfs weglatingen. Maar de geest van Suetonius is goed getroffen. Voor de liefhebber van de petite histoire is ook de Nederlandse Suetonius verrukkelijke lectuur. Waar besteden geschiedschrijvers nog aandacht aan de moedervlekken van de keizer?

G.J.M. Bartelink, *Het vroege christendom en de antieke cultuur*. Coutinho, Muiderberg 1986, 188 blz., 4 afbeeldingen, f 29,50.

'Het christendom heeft een historische oorsprong', met die nuchtere vaststelling neemt de hoogleraar oudchristelijk Latijn en Grieks van Nijmegen al meteen duidelijk afstand van al te exclusivistische interpretaties van de verschijning van het christendom in de antieke wereld. Na een algemene positiebepaling volgen hoofdstukken over de relatie tussen de nieuwe religie en de al zeer gearticuleerde Grieks-Romeinse beschaving op de terreinen van literatuur, taal, religie, filosofie, kunst, staat en maatschappelijk leven. De hoofdstukken zijn stuk voor stuk goed geordend; iedere paragraaf is weer voorzien van een selecte literatuur-opgave. Maar het boek is veel meer dan een handig werkinstrument; het voldoet in hoge mate aan het gestelde doel een panorama te geven van *Antike und Christentum* aan iedereen die gefascineerd is door de Auseinandersetzung van een religie met een gevestigde orde.

Als goed leraar zorgt Bartelink ervoor dat onvermijdelijke begrippen en termen terloops worden uitgelegd. De superieure beheersing van de stof blijkt op iedere bladzijde, waar rake citaten de globale inzichten illustreren.

Het gaat in dit boek vooral om opvattingen. De sociaal-historische component beperkt zich ook vooral tot de houding van christenen tegenover bepaalde maatschappelijke of politieke kwesties. In de gecondenseerde vorm die de laatste twee hoofdstukken – wel op voorschrift van de uitgever – hebben, worden een paar uitspraken gedaan die nuancering behoeven. Dat 'de fijngevoelige Grieken' (164) altijd al de gladiatorenspelen als een barbaarse uitwas ervoeren, kan sinds L. Robert, *Les gladiateurs dans l'orient grec*, niet volgehouden worden: de bezoeker van het Dionysos-theater in Athene kan nog de marmeren borstwering zien die toeschouwers moest beschermen tegen uithalen van de vechters in dit heiligdom van subtiele Griekse cultuur. Al te apodictisch is mij ook de uitspraak '*Het vroegere dedain voor de handwerksman was bij de christenen verdwenen*' (169). En de schoonheid van de ouderdom is ook (al) door Marcus Aurelius gezien. Leidde in deze gevallen de behoefte om toch even het unieke van het christendom aan te wijzen, de pen? Maar de moderne pagaan hoeft niet bang te zijn voor krampachtig christianisme. Het is al lang geleden dat Sizoo en De Zwaan hetzelfde thema in het Nederlands voor een breed publiek behandelden. De hogere kwaliteit van Bartelinks boek wordt door meer veroorzaakt dan de ontwikkeling van wetenschap sindsdien.

Livius. Hannibals tocht over de Alpen. Vertaald door W.P. Theunissen, De Haan, Houten 1987², 135 blz., aantal kaartjes, f 24,00.

Dit boek is in 1972 verschenen als deel 5 in de klassieke reeks van Fibula, een van de mislukte pogingen om in Nederland een serie van klassieke schrijvers te produceren. Deze uitgave is een anastatische herdruk: een aantal bladzijden hebben niet vlak gelegen bij de fotografering zodat de regels aan de binnenkant buigen.

Hannibals tocht over de Alpen is een integrale vertaling van boek XXI van de *Ab Urbe condita*, de meest gelezen liber van de 35 die nog resten van Livius 142 volumina; zei mijn hoogleraar Grieks niet met een twinkeling in zijn oog: 'Gelukkig hebben wij van de ouden niet alles over'?

De vertaling is voorzien van een effectieve inleiding, van honderden noten en verhelderende kaartjes. Theunissen heeft zich als oude schoolmeester niet los kunnen maken van een statige taal; natuurlijk vraagt Livius wel om een hoog register, maar Theunissen zoekt de waardigheid naar mijn smaak teveel in archaische woordkeus. Gelukkig heeft hij wel de Livianaanse perioden, die zich tot wanhoop van leerlingen over een halve bladzijde kunnen uitstrekken, verknipt tot zinnen van meer Nederlands formaat. Zo is toch een leesbare vertaling ontstaan die recht doet aan Livius' retoriek.

Het is goed het verhaal van de strijd om Saguntum, de aarzeling en het ongeloof van de Romeinen, de tocht over Pyreneeën, Rhône en Alpen en de eerste nederlaag van de Romeinen in Noord-Italië te herlezen: Rome's donkerste uur was aangebroken en Livius is op zijn best.

Ewoud Slob, *Luxuria, Regelgeving en maatregelen van censoren ten tijde van de Romeinse Republiek*. Walburg Pers, Zutphen 1986, dissertatie Utrecht 1986, 211 blz., f 45,-.

Ooit meldde zich bij mij een wanhopige student rechten: over twee weken moest hij het tentamen Caesar doen en hij was niet verder gekomen dan de aankoop van de benodigde boeken. Ik sloeg Caesars *Gallische Oorlog* maar ergens open en begon de tekst woord voor woord uit te leggen; na twee weken hadden we twee bladzijden doorgeploegd. Maar op het tentamen kreeg de aspirant-jurist een passage uit die twee pagina's voorgelegd. Zo behaalde hij — als enig studieresultaat in zijn rechtenstudie overigens — een negen...

Dat was de tijd dat enige kennis van het Latijn onmisbaar werd geacht voor de rechtskundige; studie van het Romeinse recht werd toen nog beschouwd als de toegangspoort tot het Recht. Inmiddels zijn de romanisten aan de universiteiten hun Cerberusfunctie kwijt; Romeins recht is in

de basisstudie maar een klein onderdeel van de rechtshistorie. Op wetenschappelijk niveau heeft de studie van het Romeins recht zich van de systematiek afgekeerd en gewend tot een meer rechtssociologische en historische beschouwing. Het proefschrift van Slob over wetgeving tegen weeldezucht is een symptoom van die verandering van koers, die de afstand tussen oudhistorici en romanisten kleiner maakt.

De dissertatie geeft alles wat men van zo'n meesterstuk mag verwachten, maar ook niet meer: alle wetten worden in chronologische volgorde gepresenteerd. De problemen van datering en bewoordingen worden uitvoerig en met zekere hand bediscussieerd. De zinnen komen op hun pootjes terecht. In iedere alinea demonstreert de promotus dat hij de naslagwerken goed heeft gebruikt. Maar de overdaad aan documentatie leidt tot redundante en irrelevante informatie: van iedere auteur wordt braaf verteld wat hij nog meer heeft geschreven dan het werk dat als bron voor luxuriawetgeving van belang is. Als ter sprake komt dat Caesar optrad tegen het dragen van parels, wordt de lezers vergast op een hele bladzijde 'parelologie': wat het Griekse woord is, wat het Latijnse (en de afleiding ervan), waar parels worden gevonden, in welke sieraden parels worden verwerkt... Heeft de auteur teveel Aulus Gellius, een belangrijke bron voor hem? Ook die rijgt in een 'o ja'-stijl allerlei wetenswaardigheden aaneen in zijn — verre van zwoele — *Attische Nachten*.

De interpretatie van het fenomeen luxuriaregels is niet verrassend — de schrijver kan alleen maar adhesie betuigen aan bestaande opvattingen —, maar correct: gehechtheid aan de oude mores, een streven van de elite om niet door al te opzichtige 'conspicuous consumption' de armere senatoren uit de boot te stoten, ten tijde van de generalissimo's van de eerste eeuw (Sulla, Pompeius, Caesar, Augustus) het in toom houden van rivalen.

Een punt dat Slob niet noemt, verdient mijns inziens aandacht: luxuria kan betekenen de goden verzoeken. Niet voor niets zijn de censoren die belast zijn met de reiniging (*lustrum*) van de volksgemeenschap, ook degenen die optreden tegen weelde. In Rome's donkerste uur als Hannibal voor de poorten staat, stelt de *Lex Oppia* (217) paal en perk aan het vertoon door dames. Terecht verbindt Slob die wet van Oppius met de financiële crisis van de staat. Maar het is ook een tijd van religieuze geschoktheid: Livius vertelt de akeligste omina. Men probeert zelfs — uniek verschijnsel — de gunst van de goden te herwinnen met mensenoffers: drie vreemdelingen worden levend begraven. In dat klimaat hoorden Romeinse dames zich ook wat minder 'zondig' uit te rusten.

De auteur gebruikt een verfrissend moderne spelling, die soms wat vreemd contrasteert

kleio

met de woordkeus (derhalve, terzake van), maar is niet zo modern in de presentatie van het materiaal: de Latijnse en Griekse bronnen worden in de hoofdttekst onvertaald aangeboden en hoogstens verderop in het betoog wat geparafraseerd. Was Slobb Latijn toch niet meer wat het geweest is? De classicus stelt als schoolmeester vast dat in de noten *infra* verwijst naar het bovenstaande...

Als recensent-schoolmeester kan ik aan de dissertatie niet meer geven dan het predicaat keurig'.

VAKWETENSCHAP

E.H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis*. Verspreide opstellen en voordrachten aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1987, 507 blz.

Een kloeke bundel van dertig publikaties, in overleg met de auteur door een zevenkoppig comité onder voorzitterschap van M.G. Buist samengesteld en gecompleteerd met een lijst van aangehaalde literatuur en een overzicht van Kossmanns publikaties (157 nummers) van 1951 tot 1987, biedt de lezer een schat aan informatie over betekenis en functie van de politieke ideeën in de geschiedenis. Het tweeledig doel dat de samenstellers voor ogen hebben gehad — een representatief beeld van Kossmanns oeuvre geven maar tegelijk ook er een boek van maken dat als een zelfstandig en samenhangend betoog gelezen kan worden — heeft geresulteerd in een boeiend en kostelijk werk. Het afscheid van Kossmann, in januari van dit jaar, als hoogleraar in de geschiedenis na de middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit te Groningen, een functie die hij sedert 1965 heeft vervuld, is de aanleiding geweest voor dit nuttige initiatief. Nuttig alleen al daarom, omdat ook enkele moeilijk terug te vinden publikaties in de bundel een plaats hebben gekregen.

Het laatste opstel in de bundel heet 'lotgevallen' en werd niet eerder gepubliceerd. Kossmann beschrijft in 37 bladzijden het leven van zijn overgrootvader Heinrich Kossmann, als zoon van een joodse vader in 1813 te Rheidt geboren en na een even wisselvallig als arbeidzaam leven in 1898 te Karlsruhe overleden, een typisch produkt van de emancipatie en een typische vertegenwoordiger van negentiende-eeuwse burgerlijke idealen, aldus zijn biograaf.

Deze 'toegift' wijkt in zoverre niet af van de overige bijdragen in de bundel, omdat Kossmann uitvoerig aandacht schenkt aan de intellectuele stromingen en worstelingen in de Biedermeiertijd. Zelfs in de beschrijving van zijn 'roots' weet de auteur zodoende de rode draad die door de hele

bundel loopt vast te houden. Datzelfde geldt in zekere zin ook voor de vier biografische opstellen die eraan voorafgaan, namelijk die over Huizinga, over de vriendschap Gerretson-Geyl, over Renier en over Kaegi, maar alles wel beschouwd kunnen toch vooral de overige vijftientwintig bijdragen in het boek als een samenhangend geheel — in de zin die de uitgevers voor ogen heeft gestaan — worden gelezen.

De opzet van de bundel is in de indeling gemakkelijk terug te vinden. Bij wijze van inleiding zijn eerst drie beschouwingen van algemene aard opgenomen: de Johan Huizinga-lezing uit 1980 'Over conservatisme', de bijdrage in de vriendenbundel voor Helderling uit 1982 'Progressiviteit en conservatisme in de Westeuropese staat' en de Coornhertrede uit 1984 'Tolerantie toen en nu'. De begrippen die ook in de overige bijdragen centraal staan en daar meer in detail worden uitgediept, worden de lezer in de drie inleidende opstellen gepresenteerd: volk, soevereiniteit, democratie, tolerantie, conservatisme, liberalisme en republikanisme. Het zijn begrippen die in de hedendaagse actualiteit een rol spelen en waarvan Kossmann probeert aan te tonen dat ze een lange voorgeschiedenis hebben gekend, telkens met een andere betekenis al naargelang de omstandigheden waarin ze werden gebruikt. Sterker nog dan in de overige opstellen, die immers veelal tot een bepaalde periode beperkt blijven, komt in deze drie inleidende beschouwingen naar voren dat er, in de visie van Kossmann, sprake is van continuïteit in de Westeuropese geschiedenis van de zestiende eeuw tot heden.

De overige bijdragen zijn chronologisch gerangschikt. Het uit 1980 daterende 'Volkssoevereiniteit aan het begin van het Nederlandse Ancien Régime' gaat zodoende vooraf aan de in 1958 gepubliceerde verhandeling over 'Bodin, Althusius en Parker: of: over de moderniteit van de Nederlandse Opstand'. De kritische bespreking van H.A. Enno van Gelders boek over de Nederlandse Staten en het Engelse Parlement (uit 1962) vormt een soort overgang naar een viertal verhandelingen over het absolutisme in de zeventiende eeuw. Daarna volgen weer een aantal opstellen over de invloed van Westeuropese politieke theoretici op Nederlandse staatslieden en auteurs in de zeventiende eeuw: Lydius, Oldenbarnevelt, Hooft, Grotius, Spinoza, De Witt. Een juweel is de tamelijk recente bijdrage in een vriendenbundel voor Franco Venturi (uit 1985) 'Dutch republicanism', waarin Kossmann uitvoerig ingaat op de publikaties van Pocock over de invloed van Machiavelli op het Engelse republikanisme en over de tegenstellingen tussen Court en Country; hij toetst vervolgens de opvattingen van Hooft, Grotius, De la Court, Spinoza, Van der Capellen en Luzac aan de these van Po-

cock en komt tot de conclusie dat in Nederland het republikanisme een heel eigen ontwikkeling heeft doorgemaakt terwijl daar toch duidelijk sprake was van oriëntatie op het buitenland. Na nog twee verhandelingen over Luzac en Van der Capellen volgen ten slotte zes opstellen over de negentiende eeuw, waaronder Kossmanns 'eersteling' uit 1951 over de doctrinaire tijdens de Restauratie, twee artikelen over Thorbecke (het ene is in feite een bundeling van vier recensies), en enkele beschouwingen over de verhouding tussen Nederland en België.

Sommige van de vroegere bijdragen zijn door Kossmann speciaal voor deze uitgave bijgewerkt en gecorrigeerd waardoor de bundel zich inderdaad als één geheel laat lezen. In de praktijk zal het zo'n vaart wel niet lopen. Hoe helder en prettig — met name door de vele understatementen — de teksten ook geschreven zijn en hoe stijlvol Kossmann ook moge zijn, er is heel wat doorzettingsvermogen vereist om de 460 bladzijden in een ruk uit te lezen. Zo is een uitgave als deze natuurlijk ook niet bedoeld.

De liefhebber vindt er gemakkelijk in terug wat van zijn gading is en dankzij een register van persoonsnamen is het goed mogelijk dwarsdoorsneden te trekken. Misschien dat via dat register ook de gevorderde student in het tertiair onderwijs de bundel als een soort naslagwerk kan hanteren, maar in eerste instantie is het toch vooral een 'must' voor de docent. Juist de actualiteitswaarde — hoe vreselijk dat woord ook moge klinken — van het merendeel der politieke begrippen die Kossmann in deze bundel behandelt, maakt aanschaf ervan meer dan de moeite waard.

A.W.F.M. van de Sande

N. Lettinck en J.J. van Moolenbroek (red.), *In de schaduw van de eeuwigheid*. Tien studies over religie en samenleving in laat-middeleeuws Nederland aangeboden aan prof. dr. A.H. Bredero. HES uitgevers, Utrecht 1986. 319 blz.

Afscheidsbundels hebben altijd iets tweeslachtigs. Enerzijds bieden ze veelal een baaierd aan onderwerpen, vervat in de artikelen van vrienden, collega's en leerlingen. Vanwege de vaak zeer uiteenlopende inhoud, zal niet alles even boeiend worden gevonden. Anderzijds wordt je zo weleens blij verrast met onderzoekjes waar je anders niet zo snel mee in aanraking zou zijn gekomen. Meestal proberen de samenstellers dit probleem te ondervangen door de inhoud op een bepaald thema — meestal het onderzoeksterrein van de hoogleraar in kwestie — toe te snijden. De ene keer lukt het echter beter om er een lijn in aan te brengen dan de andere keer. De onderha-

vige bundel is een voorbeeld van het eerste.

De ondertitel van het boek geeft aan dat de inhoud bestaat uit een tiental bijdragen, die in relatie staan tot de religie en het maatschappelijk leven in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen. Op een enkele uitzondering na beantwoorden de bijdragen vrij goed aan deze omschrijving.

Ter afwisseling van de institutionele kaders, biedt deze bundel dan ook enkele aardige aanknopingspunten om bepaalde aspecten van de middeleeuwse maatschappij in de les nader uit te werken. Zeker nu zaken als het dagelijks leven en de 'mentaliteit' van de middeleeuwse gewone mens, volksreligie en Christelijke geloofsvoorstellingen niet alleen meer bij vakhistorici in de belangstelling staan.

De onderwerpen zijn op een prettig leesbare wijze en redelijk 'in de breedte' uitgediept. De belofte uit de inleiding dat men de artikelen niet te ingewikkeld heeft willen maken en dat men voor een breder publiek (let wel: niet voor een breed publiek) dan louter de vakbroeders heeft geschreven, wordt redelijk waargemaakt. De noten staan zelfs achterin het boek bij elkaar gegroepeerd.

De eerste artikelen uit de bundel, over Jan van Boendales *Der Leken Spiegel*, over Friese testamenten en over de *Ars Moriendi* beantwoorden wat minder aan de voorgespiegelde opzet, de latere bijdragen des te meer. Het algemene, inventariserende artikel over bedevaarten en pelgrimstochten is in combinatie met de concrete uitwerking van het ontstaan en de ontwikkeling van de cultus van het Heilige Hout te Dordrecht zeer goed bruikbaar. Het artikel over ziektes en zieken vindt in deze thematiek ook een raakpunt: het beschrijft *onder meer* de resultaten van een onderzoek naar zieken die genezing in bedevaartplaatsen probeerden te krijgen en de wijze waarop hun genezing in de middeleeuwse mirakelboeken is weergegeven.

Het kloosterwezen wordt eveneens op verschillende aspecten belicht. Eén stuk handelt over de toename van devote vrouwen die in de kloosters van de Hollandse steden willen intreden. Een andere bijdrage sluit hier bij aan. Het betreft een duidelijke verhandeling over het dilemma waar adellijke vrouwen vaak voor kwamen te staan: de keuze tussen het klooster of het huwelijk. Deze keuze komt ook in het boeiende artikel over 'Seksuele onthouding als norm en waarde in laatmiddeleeuws Nederland' weer aan bod. Zo zijn er in dit interessante boek, ondanks de aan een huldebundel inherente beperkingen, vanuit verschillende gezichtspunten makkelijk dwarsverbanden te leggen, die met elkaar een goede basis voor een thematische les kunnen vormen.

P.J. Margry

A.Fl. Gehlen, *Notariële akten uit de 17e en 18e eeuw. Handleiding voor gebruikers.* Walburg pers, Zutphen 1986, prijs f 39,50.

Voor veel onderzoekers is het notarieel archief nauwelijks toegankelijk. De in Rijksarchieven opgeslagen banden munten in veel gevallen uit door hun veelheid en veelzijdigheid. Het zijn slechts de doorgewinterde volhouders die in dit doolhof de weg weten, op zoek naar een schat aan informatie over de meest uiteenlopende onderwerpen. Voor de minder geroutineerden blijft het een doolhof; nauwelijks toegankelijk door de weinig systematische ordening en de vele paleografische hoogstandjes. Om aan veel van deze bezwaren het hoofd te kunnen bieden, is dit boek geschreven. Het wil een handleiding zijn voor allen die, om welke reden dan ook, hun weg willen vinden in de notariële archieven.

Het boek heeft een duidelijke opzet. Na de inleiding volgt een korte schets van het notariaat in de 17e en 18e eeuw, met daarin als belangrijkste onderdelen een bespiegeling over het notarisambt en de inrichting van de akten in deze periode.

Het meest omvangrijke gedeelte is gewijd aan de verschillende akten zelf. Aan de hand van 26 representatieve voorbeelden van akten worden de meest uiteenlopende facetten van 'het notarieel' belicht. Elk voorbeeld begint met een goed leesbare overdruk van een bron. Daarna volgt, op de eraast gelegen pagina, de transcriptie. Een aantekening, met achtergrondinformatie over typen, samenstelling en bijzonderheden van de bron, besluiten elk onderdeel. Zo komen zeer verschillende onderdelen uit het notarieel archief aan bod. Het is steeds de duidelijke uitleg die bijzonderheden vermeldt over het eigene van iedere akte. Naast de voor de meeste onderzoekers bekende onderwerpen zoals: testamenten, de verkoop van onroerend goed en schenkingen, zijn er tegelijkertijd beschrijvingen over minder bekende zaken zoals: verzekeringen, lastgevingen en interrogaties.

Achter in het boek zijn een beknopte bibliografie van het oude notariaat en een overzicht van inventarissen opgenomen. Het uitgebreide register tenslotte, maakt het geheel tot een handig naslagwerk.

Notariële akten valt op door een fraaie en overzichtelijke vormgeving. Aan duidelijkheid laat het niets te wensen over. Het taalgebruik is degelijk, zoals eigenlijk past bij een boek over dit onderwerp. Deze gids is, naast een handleiding voor de bestudering van notariële akten, ook een paleografische gids, waar zowel historici als genealogen veel genoeg aan zullen beleven. Voor veel onderzoekers een onmisbaar boek.

Drs. Torremans

kleio

SCHOOL EN DIDACTIEK

A. van der Kaap, P. Merx, *Publieke Tribune. Staatsinrichting van Nederland*. Stenfert Kroese, Leiden 1986, 160 blz., prijs f 22,50.

Wie zich heeft voorgenomen een boekje te schrijven voor vijftien- of zestienjarigen betreffende de Nederlandse staatsinrichting zal zich het hoofd breken over de vormgeving. Hoe maak ik het spannend, want er is bijna niemand, zeker niet in de genoemde leeftijdsgroep, die het van nature spannend vindt.

A. van der Kaap en P. Merx hebben er in *Publieke Tribune. Staatsinrichting van Nederland* het volgende op gevonden. De hoofdstukken zijn opgebouwd volgens een vast stramien: inleidend verhaal, leerstof, verwerkingsdeel met opdrachten van velerlei aard en tenslotte samenvatting.

De inleidende verhaaltjes spelen zich af in een – niet zo heel erg – verzonnen land, dat de auteurs 'Laagland' noemen (men vat de woordspeling). Zij hebben de bedoeling de hedendaagse puber op slinkse wijze in politiek te interesseren. Zo worden 'Arno' en 'Maureen' in het eerste het beste hoofdstuk geconfronteerd met een minister die alle discotheken wil sluiten! De daaruit volgende agitatie is er uiteraard goed voor om deze lieden te confronteren met een serie regels, wetten en instellingen.

Op deze manier te werk gaande komen de auteurs heel staatsinrichtingsland, inclusief gemeente, provincies en rechtspraak in negen hoofdstukken door.

Het is niet oningenueus gedaan, of het ook door leerlingen als spannend of in elk geval onderhoudend zal worden ervaren lijkt me de vraag. Daarvoor zijn de verhaaltjes toch wat te vlak en voor de hand liggend.

Tot zo ver de vorm. Belangrijker blijft toch de inhoud. Hier meen ik met de schrijvers van mening te moeten verschillen. Het betreft een meningsverschil dat in deze kolommen al een aantal malen naar voren is gekomen. De auteurs vatten de inhoud van het vak staatsinrichting kennelijk op als een geheel van vaste regels en instellingen, een formele juridische structuur, die je kunt beschrijven, punt uit. Van veel zaken wordt wel even vluchtig aangegeven, wanneer men er mee begonnen is en soms zelfs waarom, maar dat blijft erg schetsmatig.

Men kan van mening zijn, en ik ben dat, dat op deze wijze een belangrijke doelstelling van het onderwijs in de staatsinrichting, het verschaffen van inzicht in het politieke bedrijf, niet kan worden gehaald.

Historische processen van langere duur, die van fundamenteel belang zijn voor het kader waarbinnen politiek wordt bedreven, worden onderbelicht. Te denken valt aan het proces van partijvorming in de vorige eeuw of, in de huidige, de bureaucratisering.

Het gaat toch niet aan, zoals in dit boek, de betekenis van het ambtelijk apparaat toe te lichten in één korte alinea?

Al even onderbelicht blijft de informele werkelijkheid die schuilt achter de regelgeving, waardoor de indruk ontstaat, dat alles puik in orde is. Dat kan een doelstelling van het onderwijs zijn, maar is het een verstandige? Moet men volstaan met het opsommen van de parlementaire controle-middelen en zelfs niet vermelden, dat er twijfel kan bestaan of al die middelen wel voldoende zijn?

Tenslotte, hoewel de auteurs in het algemeen te prijzen zijn voor een zowel eenvoudige als correcte uitleg, treft men soms een vreemde uitschieter. 'Partijen..., die de inkomens eerlijker willen verdelen, die partijen ging men links noemen.' Is het niet eerlijker, de voor de mooie karaktertrek eerlijkheid zo gevoelige leerling te vertellen, dat linkse partijen zichzelf eerlijker vinden dan rechtse partijen en rechtse partijen zichzelf eerlijker dan linkse?

Cees Bol

Anneke Ribberink, *Feminisme. Stichting Burgerschapskunde*, Leiden 1987. Ills, met lit.opg., 64 blz., f 7,50.

'Ontegenzeggelijk heeft het feminisme de laatste jaren aan elan ingeboet. Dit is de keerzijde van het gegroeid pragmatisme en de toegenomen tolerantie. Hierop is mede van invloed dat een aantal zaken waarvoor de eerste generatie tweede-golf-feministen hard moest vechten, voor jongeren een vanzelfsprekendheid is geworden. Het is een natuurlijk proces dat de kracht van een beweging wisselt in de tijd. Het lijkt evenwel niet waarschijnlijk dat het feminisme als politieke stroming zal verdwijnen zolang er nog duidelijke taken te verrichten zijn.'

Dit is één van de conclusies van Anneke Ribberink in haar publikatie over de ontwikkeling van het Nederlandse feminisme in de reeks Politiek Veelstromenland van de stichting Burgerschapskunde. Volgens Ribberink, zelf specialiste in de tweede feministische golf, zijn er wel een aantal verbeteringen voor de positie van vrouwen tot stand gekomen, zoals de acceptatie van de gelijkheid tussen mannen en vrouwen of het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen over hun vruchtbaarheid. Maar structureel is er weinig veranderd. Herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid is nog steeds een prachtig ideaal en nauwelijks gerealiseerd.

Voor wie snel een degelijk overzicht wil krijgen van de geschiedenis van het Nederlandse feminisme vanaf de 19de eeuw tot 1986 komt goed aan zijn trekken. Ribberink heeft in vijf hoofdstukken deze geschiedenis geschetst en een handzaam en

aantrekkelijk geïllustreerd boekje is het resultaat. Het is een mooie aanvulling op het bekende standaardwerk van mevrouw Posthumus-van der Goot *Van moeder op dochter*, dat tot 1948 loopt.

In hoofdstuk 1 komt de 'eerste feministische golf' aan bod. Deze grote internationale beweging duurde globaal van 1850 tot 1920. Ze was in de Angelsaksische landen bijzonder sterk. In Nederland kwam het feminisme als een beweging van vrouwen uit de burgerij wat later op gang, namelijk na 1870. Na de invoering van het vrouwenkiesrecht in 1919 tot omstreeks 1965 verminderde het massale karakter van de beweging. Dit wordt beschreven in hoofdstuk 2 en 3. Toch was het feminisme niet helemaal van het politieke strijdtoneel verdwenen, want in de jaren '30 bijvoorbeeld protesteerden Nederlandse vrouwenorganisaties nog krachtig tegen de aanvallen op betaalde vrouwenarbeid. Hoofdstuk 3 beschrijft de ontwikkelingen in de jaren '50 en '60 die de voorboden waren van de nieuwe 'feministische golf'. Zo was er een grote toename van betaalde vrouwenarbeid en haalden meisjes in snel tempo hun achterstand op jongens in het middelbaar onderwijs in.

In hoofdstuk 4 komt de opleving van het feminisme in de late jaren '60 aan de orde. Begonnen in de VS, volgde Nederland als eerste land van het Europese continent. Startsein was de publikatie van de inmiddels overleden Joke Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw' in *De Gids* (1967). De acties van organisaties als MVM (Man-Vrouw-Maatschappij) en vooral van Dolle Mina (genoemd naar de 19de eeuwse feministe Wilhelmina Drucker) maakten het feminisme bij een groot publiek bekend.

Na de hausse van de vrouwenpraatgroepen en de radicale acties van autonome feministen, vond in de jaren '80 een institutionalisering plaats in de politiek (bijvoorbeeld de instelling van de Emancipatieraad), de cultuur (de oprichting van vrouwenboekhandels en -documentatiecentra) en het onderwijs (de aanstelling van medewerksters en hoogleraren vrouwenstudies). Het feminisme in de jaren '80 lijkt volgens Ribberink over het geheel genomen meer pragmatisch dan in de jaren '70. De economische crisis is hierop sterk van invloed geweest. Zo is het streven naar macht door verschillende vrouwengroeperingen meer en meer geaccepteerd. De tegenstelling tussen traditionele en nieuwe vrouwenorganisaties zijn verminderd. Toch blijven er zeker nog tegenstellingen in de vrouwenbeweging bestaan. Zo verwijten zwarte vrouwen de witte feministen racisme.

Ten behoeve van het CSE-vrouwengeschiedenis in 1990 is dit boekje voor het onderwijs onontbeerlijk. Maar ook onafhankelijk daarvan is deze publikatie zeker de moeite waard.

Maria Grever

Cor Schavemaker, Harry Willemsen, *Over het weten van de mens*. Symposion, teksten voor filosofie-onderwijs. Samsom Uitgeverij, Alphen aan den Rijn/Brussel 1986, 198 blz., enkele cartoons.

Nog steeds blijkt de historische weg de aangewezen introductie in de filosofie, zeker als die niet langs een reeks wijsgerige voorgangers leidt via *beschrijving* van hun ideeën, maar uitnodigt deel te hebben aan hun visie. De teksten van dit deel van de serie Symposion lokken op die wijze uit tot *re-enactment* in een zin die Collingwood (niet present onder de 16 uitverkorenen) bedoelde: actief overdenken wat voorgedacht is. Met 'filosofie-onderwijs' kan wel niet bedoeld zijn het kwijnende VWO-vak. In de inleiding wordt wat vaagjes gesproken van 'het beroepsonderwijs': sociale academie, MO? De selectie begint bij de fascinerende Hera-kleitos — '*oorlog is de vader van allen; alles is vloeiend*' —, passeert onder anderen Aristoteles, Descartes, Nietzsche, Merleau-Ponty en ruimt extra pagina's in voor actuele denkers als Habermas, Popper en Luce Irigaray. De teksten zijn van een grote condensatie; de (vertaalde) passages zijn soms van een statig Nederlands dat de verstaanbaarheid niet ten goede komt. De samenstellers hebben hun didactische taak wel met grote terughoudendheid uitgeoefend. Een zekere verdunning of vertalende verklaring zou aangenaam zijn geweest. Maar Schavemaker en Willemsen wilden alleen onversneden wijn bieden. Een beetje gemakkelijk klinkt het excuus in het *Ten geleide* dat van didactische suggesties en bibliografieën werd afgezien wegens de verscheidenheid van opleidingssituaties. De rubrieken *In de lijn van...* achter elke filosoof maken het gemis van ideeën voor een aanpak niet goed. De inleidingen zijn overdadig in het opsommen van allerlei drukken van de werken. Wel erg nuttig voor de aspirant-doorlezer zijn de verwijzingen naar recente Nederlandse vertalingen.

Volstrekt nieuw was voor mij de mededeling dat de naam peripatetici voor de volgelingen van Aristoteles was afgeleid van de zuilengalerij *Peripatos* (en niet van het werkwoord *peripatein* rondwandelen). Hier zorgde de *Stoa* voor verwarring bij de inleiders. Er staan wel meer slordigheden in de inleidingen: dat 2/3 van de Atheense bevolking slaaf was, is alleen een historische waarheid voor wie Marx en Engels als de laatste autoriteiten op het gebied van de oude geschiedenis beschouwen. Zetfouten zijn er ook iets teveel aanwezig, zodat *Die deutsche Ideologie* van Marx uit 1845 voor het eerst in 1832 in Moskou verschijnt. Gelukkig zijn de filosofische teksten zelf vrij van smetten. En het lezen daarvan vormt een intellectueel genoegen: herkenning en ontdekking. Dat plezier moet iedereen zich gunnen die graag effectief zijn al te lang verwaarloosde kennis van wijsbegeerte wil op-

halen.

Maar enkele teksten, bijvoorbeeld Popper, zouden zo aan leerlingen van goed niveau — hoogste klassen VWO — kunnen worden aangeboden. De leraar-historicus die altijd op de uitkijk is naar rake teksten, kan misschien ook andere stukken ook nog we door adaptaties begrijpelijk maken.

Anton J.L. van Hooff

Hilde Kammer, Elisabeth Bartsch, *Sesam lexicon van het fascisme. Begrippen uit de bezettingstijd 1939–1945*. Bosch en Keuning, Baarn 1986, 191 blz., prijs f 24,50.

Dit gespecialiseerde lexicon is samengesteld door Koos Groen, journalistiek publicist over de geschiedenis van Nederland tijdens en vooral na de bezetting. Ruim zestig bijdragen zijn van zijn hand; de overige 86 zijn vertaald uit een oorspronkelijke Duitse uitgave, getiteld *Jugendlexikon des Nationalsozialismus* van Kammer en Bartsch uit 1982 en werden in veel gevallen aangevuld met informatie over de Nederlandse situatie. Achterin deze pocket-uitgave vindt men een thematische opgave van ongeveer 150 meest Nederlandstalige titels van 'belangrijke boeken over nationaal-socialisme en bezetting'. Zoals uit de hiervoor gebruikte benamingen blijkt, hinkt deze uitgave op tenminste twee gedachten. Naast begrippen betreffende nationaal-socialisme, fascisme en Derde Rijk, is een aantal namen en termen opgenomen uit de Nederlandse bezettingstijd en de jaren daarvoor en daarna (bijvoorbeeld Van der Lubbe, Nederlandse Unie, Vught, Putten, zuivering, Twee van Breda).

Dit boekje is bij uitstek gericht op onervaren gebruikers die een eerste bondige verklaring zoeken van de belangrijkste terminologie van en over fascisme en bezettingstijd. Op dat terrein biedt het meer dan de gemiddelde algemene encyclopedie, maar bepaald veel minder dan gespecialiseerde naslagwerken die er zowel over fascisme en nationaal-socialisme als over de Tweede Wereldoorlog zijn verschenen.

H.J.C. Termeer

KLEIO KRANT

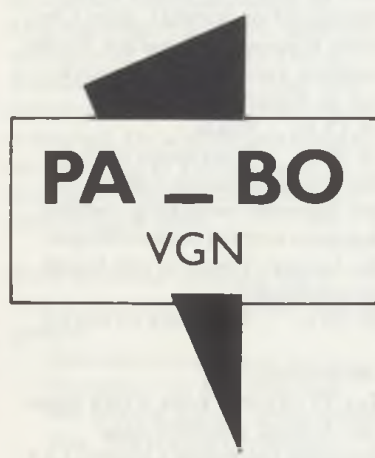
HEG-advies en BRUG-rapport

In juni heeft de HEG haar eindadvies aan de staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen uitgebracht; voorzover het daarbij ging om de examens op C- en D-niveau en om de leerplanconsequenties voor Mavo en Lbo, heeft zij zich geconformeerd aan hetgeen de BRUG-commissie haar had geadviseerd.

Op 27 augustus heeft een delegatie van de HEG, bestaande uit de leden de heren Maarsen en Van Schie en uit de HEG-adviseurs mevrouw Reitsma en de heer Brouwer een bezoek gebracht aan de staatssecretaris. Aan de orde was met name het verschil van mening tussen de HEG en de staatssecretaris over de inhoud van het vakonderdeel Staatsinrichting. Daarnaast werd aandacht gewijd aan de wijze waarop de staatssecretaris totnogtoe was omgegaan met haar adviescommissie en met het uitgebrachte advies, waarbij vooral werd

stil gestaan bij de grievende opmerkingen die zij op 12 mei in de Eerste Kamer over de HEG had menen te moeten maken. Tenslotte is nog gesproken over een aantal invoeringsstrategische aspecten. De tijd ontbrak om nu reeds uitvoerig verslag te doen; in een volgend nummer zal men over deze zaken meer horen.

N.J. Maarsen, voorzitter HEG



Op 15 juni 1987 vergaderde de commissie PA-BO in kleine bezetting (drie van de vijf leden). Aan de orde kwamen de brief aan de Tweede Kamer over de bevoegdhedenkwestie in het Hbo, de regio's, de najaars-Nieuwsbrief, de reactie op de SLO-nota 'Geestelijke Stromingen' en de consumentenrapporten van nieuwe geschiedenismethoden voor het basisonderwijs. Publikatie van deze rapporten is gepland in het decembernummer van *Kleio*.

Cees van der Kooij

Didaktiviteitencommissie



Drente en zijn landschap

Op zaterdag 27 juni i.l. werd in het veldstudiecentrum te Orvelte een studiedag gehouden met als thema: De Geschiedenis van het Drentse Landschap. De dag was met name ook bedoeld om bekend-

heid te geven aan de tweede lesbrief, die het Drentse landschap als thema heeft, gemaakt in opdracht van het Provinciaal Bestuur van Drente onder verantwoordelijkheid van de provinciaal historicus Gerding.

Voor de studiedag waren uitgenodigd de leden van de KNAG en de VGN. Hoewel de uitnodiging gold voor alle leden van deze verenigingen lag het voor de hand, dat alleen die zouden komen die in de regio wonen; althans de meerderheid van de aanwezigen zouden gaan uitmaken. Hoewel de voortreffelijk georganiseerde dag door een behoorlijk aantal collega's werd bezocht, was het toch een teleurstelling, dat er erg weinig historici waren. Dit klemde des te meer, omdat de lesbrief speciaal aangeboden werd aan de VGN. Als je probeert te verklaren hoe dat kwam, dan kan het toch hoogstens gelegen hebben aan de datum 27 juni. Had den de historici de pijp uit? Het kan toch niet gelegen hebben aan gebrek aan belangstelling voor het landschap, hoewel een van de sprekers van de dag, de historicus Van der Veen, dat wel constateerde. Naar zijn mening zouden historici meer met het gegeven landschap moeten doen. En daarmee zijn we bij de inhoud van de dag aangeland. Na een zeer gedegen inleiding van de bodemkundige Van Heuveln over geomorphologische structuur van Drente, ging Van der Veen in op het belang van het landschap voor het onderwijs en plaatste dat in zijn verhaal in het kader van verantwoord omgevingsonderwijs. Van het verkennen van eigen omgeving gaat een belangrijke vormende waarde uit. De grote geschiedenis kan door uit te gaan van eigen omgeving dicht bij de leerling gebracht worden. Veel zaken zijn daardoor aan leerlingen herkenbaar te maken. Leerlingen kunnen door in dit geval de waarde van het landschap te ontdekken milieubewust gemaakt worden.

Na deze goede inleidingen en na enig inzicht te hebben gekregen in het zogenaamde 'Knapzakproject', dat wandelroutes uitzet vanuit een intussen vrij groot aantal kleine Drentse dorpen, werden de aanwezigen 's middags uitgenodigd een gedeelte van de knapzakroute Orvelte te lopen. De route liep door een prachtig natuurgebied, maar waar het vooral om ging was dat de wandelaars de relatie ontdekten tussen mens en

landschap. De vraag waar het vooral om gaat is: wat hebben mensen in de loop van de geschiedenis met het landschap, waarbij kennis van de mogelijkheden van in dit geval het Drentse landschap onontbeerlijk is, gedaan. Heel duidelijk werd die dag hoe de Drentse boerensamenleving in feite tot het midden van deze eeuw zijn heel eigen karakter heeft kunnen behouden dankzij de mogelijkheden, die het landschap bood. Duidelijk te zien aan het dorp Orvelte, waar ook wel bewust een aantal zaken onder andere wat de historische agrarische bedrijfsvoering betreft in leven wordt gehouden. Al met al is Drente een bezoek waard. En zeker ook een verblijf met de leerlingen op het Veldstudiecentrum in Orvelte, Zuideresweg 10, 9441 TZ Orvelte (tel. 05934-263). Het Veldstudiecentrum organiseert werkweken voor scholieren, studenten en onderwijsgeven. Veldwerk staat daarbij als didactische activiteit centraal. Voor inlichtingen over de geschiedenis van Drente staat de provinciaal historicus drs. M.A.W. Gerding, Brink 42, 9401 HV Assen (tel. 05920-13496) altijd klaar. En denk vooral ook eens aan de knapzakroutes (als je echt wilt bijkomen) van de vereniging BOKD, Stationsstraat 11, 9401 KV Assen, (tel. 05920-18018).

Wim Kattenberg

De lesbrief: Drenthe en zijn landschap. De geschiedenis van het Drentse landschap van prehistorie tot heden is voor f 9,50 te bestellen bij bovengenoemde provinciaal historicus.



Bericht van de werkgroep MUSEA en ONDERWIJS

De eerste activiteit in het kader van MUSEA en ONDERWIJS is alweer achter de rug. Op 2 sep-



tember j.l. organiseerde het Amsterdams Historisch Museum namelijk een docentenmiddag met het oog op de tentoonstelling 'Een kind onder het hart'. Deze tentoonstelling behandelt zwangerschap en geboorte in de 17e en 18e eeuw.

De tentoonstelling is niet groot en zeer overzichtelijk. Er is een dia-programma dat uitstekend kan dienen als begin van een bezoek, aan het eind is een kort filmpje te zien waarin een demonstratie wordt gegeven van het bakeren en een film van Nouschka van Brakel over het beroep van vroedvrouw.



seum; via het Prentenkabinet, bij de educatieve afdeling vindt u deze zaal)

Programma: Inleiding op de tentoonstelling. Informatie over het begeleidende (leerlingen)-materiaal. Rondleiding over de tentoonstelling.

Met het oog op de organisatie verzoeken wij u vriendelijk om, wanneer u wilt komen, dit schriftelijk of telefonisch mee te delen aan:

Francien Jageneau, Elandsstraat 33^a, 1016 RW Amsterdam; tel. 020-233988 (na 18.00 uur), of: Ellen Marrenga, Lange Leidse-dwarsstraat 212hs, 1017 NR Amsterdam; tel. 020-277126 (na 18.00 uur).



De tentoonstelling behandelt niet alleen geboorte, zwangerschap, bevalling, maar ook sexualiteit, huwelijk enzovoort, met andere woorden één en ander wordt in een maatschappelijk kader geplaatst, waardoor de tentoonstelling zich ook uitstekend leent als aansluiting op een onderwerp als 'gezin en samenleving' in de 17e en 18e eeuw.

Als vanouds werden de belangstellenden op 2 september weer hartelijk ontvangen. Er werd een duidelijke inleiding gegeven en na afloop praatte men nog wat na onder het genot van een drankje. Overigens was de opkomst van docenten (zeker niet alleen historici) groot.

UITNODIGING

Op dinsdag 27 oktober 1987 organiseert de educatieve afdeling van het Rijksmuseum te Amsterdam een docentenmiddag over de dan pas geopende, grote tentoonstelling: 'Onze meesters van het land-schap'. Schilderijen uit de Gouden Eeuw. Elders in deze Kleio-krant vindt u meer informatie over het begeleidende tentoonstellingspakket, gemaakt door de educatieve medewerkers.

Aanvang: 16.00 (tot 18.00 uur); **Plaats:** de Hoekzaal (u neemt de rechteringang van het Rijksmu-

Oorlog en vrede: studiemiddag

6 November 1987:
Tweede studiedag vakgericht onderwijs over problemen van oorlog en vrede

Op de eerste studiemiddag, vorig jaar september, vonden de ongeveer 100 deelnemers het een goed idee om in hun vak aandacht te besteden aan de problematiek van oorlog en vrede. Het succes van deze studiemiddag werd mede bepaald door de materialen en ervaringen van docenten, die werden uitgewisseld. Niets stond dan ook de oprichting van de Landelijke Contactgroep Onderwijs Vredesvraagstukken (LCOV) in de weg.

Op de nu komende studiemiddag in het gebouw van de Stichting Opleiding Leraren te Utrecht wil de LCOV docenten – vakgenoten – met elkaar in contact brengen. Vandaar dat voor een overeenkomstige opzet is gekozen: vakdocenten aardrijkskunde, biologie, economie, geschiedenis, godsdienst, lichamelijke opvoeding, maat-

schappijleer, natuurkunde, nederlands, en (mogelijk) scheikunde kunnen in de workshops kennismaken van en discussiëren over concrete onderwijsleermaterialen en/of -aanpakken, die zonder veel omhaal in te passen zijn in hun vak. De materialen en aanpakken worden ingebracht door vakcollega's, die er in hun school mee bezig zijn geweest.

Programma:

- 12.00 u. : Aankomst en kleine lunch
- 13.00 u. : Opening door Steven ten Brinke, medewerker Pedagogisch Didactisch Instituut te Utrecht en voorzitter LCOV
- 13.15 u. : Lezing: 'Vrede kun je afleren?' door Jacques Vriens, directeur basisschool 'De kleine Kapitein' te Bakel.
- 13.45 u. : Lezing: 'Vredesonderwijs, een vaste plaats in het voortgezet onderwijs?' door Clemens Wijlens, medewerker Studiecentrum voor Vredesvraagstukken te Nijmegen.
- 14.15 u. : Pauze
- 14.30 u. : Workshops voor de hierboven genoemde vakken en een algemene workshop waarbij ingegaan wordt op de stellingen, die Jacques Vriens in zijn lezing zal aandragen.
- 16.30 u. : Afsluiting en borrel.

Inschrijving:

Tot 25 oktober kunt u zich opgeven. U kunt schrijven naar: Stichting Opleiding Leraren, t.a.v. Lejo Swachten, Archimedeslaan 16, 3508 SB Utrecht. Wilt u bij inschrijving vermelden welke workshop u wenst bij te wonen. Bevestiging van inschrijving en routebeschrijving worden u vervolgens toegestuurd. Het inschrijfgeld bedraagt f 25,- en kan worden overgemaakt op postgiro 4496845 t.n.v. Hogeschool Midden Nederland/Lerarenopleiding SOL Utrecht o.v.v. 'Studiemiddag vredesonderwijs'. Voor informatie kunt u Lejo Swachten of Ton Smit bellen (030-525111).



MODELLENPARADE over functie van scheepsmodellen

'Modellenparade' is de titel van de overzichtstentoonstelling over scheepsmodellen en hun functies, die van 16 oktober 1987 tot 14 februari 1988 te zien is in het Rotterdamse Maritiem Museum 'Prins Hendrik' en van 4 maart

1988 tot 23 mei 1988 in het Nederlands Scheepvaart Museum te Amsterdam.

De beide musea besloten tot samenwerking aan een gezamenlijke tentoonstelling die een vrijwel uitputtend overzicht biedt van het oorspronkelijke gebruik van scheepsmodellen door de eeuwen heen. Scheepsmodellen zijn voor beide musea een belangrijk onderzoeks- en verzamelgebied. De beide museumcollecties bevatten dan ook samen meer dan 2000 modellen.

De modellen zijn voor de gelegenheid gesorteerd in een aantal op functie gerichte categorieën. Zo zijn er grafscheepjes, votiefmodellen, kerk- en processiemodellen te zien in een opstelling 'Voor goden en graf', vijfver-, speel- en zeemansmodellen in 'Voor sier en spel' en ontwerp-, antenne- en archeologische modellen in de categorie 'Voor onderzoek en ontwerp'.

Rondleidingen voor volwassenen op aanvraag bij beide musea. Museumlessen voor de basisschool na inschrijving bij beide musea. **Van 16 oktober 1987 tot 14 februari 1988**

Maritiem Museum 'Prins Hendrik'
Leuvehaven 1

3011 EA Rotterdam
Van 4 maart 1988 tot 15 mei 1988
Rijksmuseum 'Nederlands Scheepvaart Museum'

Kattenburgplein 1
1018 KK Amsterdam

Drents Museum

**Het benen tijdperk
gebruiksvoorwerpen van been,
gewei, hoorn en ivoor
10.000 jaar geleden tot heden**

In het Drents Museum in Assen wordt van 3 oktober tot 4 januari een tentoonstelling gehouden over gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor. Deze grondstoffen werden in het verleden voor het maken van tal van voorwerpen of onderdelen van voorwerpen gebruikt. Soms was de uiterlijke vorm van de grondstof aanleiding voor het gebruik, soms waren het de specifieke (elastische) eigenschappen. Ook werd bijvoorbeeld been veel gebruikt omdat het een uiterst goedkoop materiaal was.

De op de tentoonstelling aanwezige objecten zijn voor het grootste deel archeologische vondsten. Geregelde bezoekers van het Fries Museum in Leeuwarden weten dat in de terpen in het kustgebied veel benen voorwerpen gevonden zijn. Daardoor is de indruk ontstaan dat het terpengebied bij uitstek een 'cultuur' van benen gebruiksvoorwerpen zou hebben gekend.

Ja, zelfs wordt in de literatuur gesproken over export vanuit Friesland. Dit beeld is ernstig vertekend doordat de vondstomstandigheden in de terpen veel geschikter zijn voor het bewaard blijven van organische stoffen dan elders het geval is. Bovendien zijn door de grootscheepse afgravingen van de terpen, in de vorige en het begin van deze eeuw, daar ook veel meer archeologische vondsten bekend geworden dan elders. De tentoonstelling hoopt te laten zien dat op andere plaatsen in Nederland even zo goed veel gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor gemaakt werden. Daartoe werd geput uit de collecties van maar liefst 60 bruikleengevers, zoals musea, instanties en particulieren uit het hele land.

De bezoeker zal zich verbazen over de grote verscheidenheid aan voorwerpen. Dat varieert van landbouwwerktuigen, kammen, kaaksleetjes en tandenborstels tot een 18de-eeuws kunstgebit. Het geheel wordt gepresenteerd aan de hand van een tiental thema's: jacht- en wapentuig, landbouw, gereedschap, handwerken, muziek-instrumenten, sport en spel, persoonlijke verzorging, bestek en keukengerei, geloof en één categorie diversen. In de tentoonstelling worden geregeld demonstraties gegeven door een beenbewerker uit Hilversum. Ook is er een paternosterkraaltjesboor te zien. Deze werd nagebouwd van een 15de-eeuwse afbeelding. Men kan zich verbazen over het vernunft waarmee in het verleden met deze boor de rozenkranskraaltjes uit stukken bot werden vervaardigd.

Bij de tentoonstelling is een gelijknamige, rijk geïllustreerde catalogus te verkrijgen, waarin een selectie van de tentoongestelde voorwerpen wordt afgebeeld en beschreven.

Rijksmuseum Amsterdam

'Onze Meesters van het landschap — Schilderijen uit de Gouden Eeuw'
van 2 oktober '87 —
3 januari '88

**in dezelfde periode:
'Land en Water
in de 17de eeuw'**

Hollandse tekeningen in het Rijksprentenkabinet

Een overzichtstentoonstelling van Hollandse 17de eeuwse meesters. Er worden 116 schilderijen en 100 tekeningen getoond. Bekende schilders als Van Goyen, Cuyp, Ruisdael en Hobbema, maar ook onbekende meesters, zijn vertegenwoordigd. De schilderijen komen uit collecties in Europa en de Verenigde Staten. De tekeningen zijn uit eigen bezit.

De Educatieve Afdeling heeft een tentoonstellingspakket samengesteld:

- Materiaal voor leraren ter voorbereiding van hun lessen en het bezoek aan de tentoonstelling. Tekst en afbeeldingen behandelen verschillende aspecten van het Hollandse landschapschilderij en het tekenen in het landschap in de 17de eeuw.
- Een exemplaar van een speurtocht voor leerlingen (± 15 jaar): per zaal worden vragen gesteld, waardoor de belangrijkste aspecten van dit genre aan de orde komen. Daarbij ligt de nadruk op het leren kijken naar de schilderijen. De speurtocht kan gemaakt worden in ongeveer drie kwartier.

De speurtochten kunnen op aanvraag klaargelegd worden voor de leerlingen.

- Een exemplaar van de Rijksmuseumkrant, die gewijd is aan het landschap.

Het totale tentoonstellingspakket is gratis verkrijgbaar bij de Educatieve Afdeling. Schoolklassen die een lesbezoek brengen aan de tentoonstelling genieten gratis entree. Schrijf of bel voor meer informatie:

Educatieve Afdeling
Rijksmuseum Amsterdam
Postbus 50673
1007 DD Amsterdam
Tel. 020-732121, tst. 150.

Historische verhalen

De redactie van de Belgische serie 'Historische Verhalen' heeft de planning voor de jaargang 1987-1988 gereed:

- R. Metzemaekers, *Vlucht over de oceaan* (Ch. Lindbergh);
- R. de Roover en L. Vermeiren, *Esperanto!*;
- R. Clement, *De zwarte blanke* (een Amerikaans journalist wil ervaren hoe het is om als zwarte in het zuiden van de USA te leven);
- L. van Herck, *De witte berg* (eerste beklimming van de Mont Blanc);
- P. Timmermans, *De wijze man van Luik* (prinsbisschop Notger van Luik);
- J. Pirreault en H. Rosseau, *Toen bezweken de dijken* (Watersnoodramp 1953);
- P. Kustermans, *Want dit is Jeruzalem* (inname in 1099);
- G. van Cleemput, *Bar, de zwerper* (een Keltische zouthandelaar).

Nadere inlichtingen: Nijverheidsstraat 8, 2150 Malle, België.

Ongezien en ongehoord geregistreerd

Geluid

De VPRO maakte van het programma 'Het Spoor', dat gewijd was aan 'Medisch Contact', de illegale artsenorganisatie in de Tweede Wereldoorlog, een geluidscassette: *Artsen in het verzet* (f 10,-).

Naar aanleiding van het verschijnen van het boek *'Koelies, planters en koloniale politiek'* werd in een andere uitzending van 'Het Spoor' Jan Breman, de auteur van het boek, geïnterviewd over de koloniale politiek op Oost-Sumatra in het begin van deze eeuw. Ook daarvan werd een geluidscassette gemaakt: *Jan Breman* (f 10,-).

In 'Het Spoor' werd uitgebreid aandacht besteed aan *Het Interbellum*. Op acht geluidscassettes zijn deze programma's voor f 55,- verkrijgbaar. De afleveringen heten: De vergissing van Troelstra, Nooit meer oorlog, De opkomst van de radio, De landarbeidersstaking, Verstandig ouderschap, De Zuiderzeewerken, Crisis en oproer, Mussert en Moskou. De dag voordat Duitsland capituleerde in 1945 bombardeerde de RAF enige Duitse schepen met gevangenen uit het kamp Neuengamme. De reconstructie van deze ramp in het programma 'Het Spoor' is verkrijgbaar op twee cassettes (samen f 20,-): *De ondergang van de Cap Arcona*.

Video

Er is een video verschenen met als titel *'50 jaar Gouden Huwelijk'*.



De band bevat onder meer historische opnamen van leden van het Koninklijk Huis. De prijs is f 69,- (productie: Strengolt, Bussum).

Catalogi film/video

Gofilex en Uitenbroek (Postbus 334, 3430 AH Nieuwegein) presenteren gezamenlijk de nieuwe 16 mm filmcatalogus met films als *Platoon* (120 min., f 250,-), *The Color Purple* (160 min., f 295,-), *The Glen Miller Story* (144 min., f 250,-), *Op hoop van zegen* (106 min., f 250,-) en *Asterix contra Caesar* (80 min., f 150,-).

Inmiddels is ook de *Film- en Videocatalogus 1987* van de Filmotheek van de Rijksvoorlichtingsdienst verschenen. Deze uitstekende catalogus met een uitgebreid overzicht op het gebied van geschiedenis en staatsinrichting kan besteld worden door f 15,- over te maken op giro 18775 t.n.v. Rijksvoorlichtingsdienst, Den Haag onder vermelding van 'Filmotheekcatalogus'. Verschillende programma's op video zijn niet alleen te huur maar ook te koop.

Cees van der Kooij

N.B. De VPRO-cassettes kunnen door overmaking van het bedrag op giro 444600 (t.n.v. VPRO, Hilversum), onder vermelding van de gewenste titel(s) besteld worden.

GESCHIEDENIS EN INSTELLINGEN VAN DE VERENIGDE STATEN

De televisie-uitzendingen bij 'Geschiedenis en Instellingen van de Verenigde Staten' hebben niet de vorm van 'lessen', zoals bij Teleac gebruikelijk, maar zijn documentaires van veertig minuten. De serie is geproduceerd door de BRT en was eerder te zien onder de titel 'Supermachten 1'. Onder 'Geschiedenis' komen onderwerpen aan de orde zoals Van koloniën tot Onafhankelijkheid, van de Onafhankelijkheidsoorlog tot de Burgeroorlog, van de Burgeroorlog tot de Tweede Wereldoorlog, de twee wereldoorlogen en sinds de Tweede Wereldoorlog. Onder de titel 'Instellingen' wordt behandeld: van federaal bestuur tot dorpsbestuur, de buitenlandse politiek, sociale instellingen en sociale zorg, de economie, portret van een volken en de recente geschiedenis.

De opzet van de radioprogramma's wijkt af van de inhoud van het boek en televisie. De onderwerpen die op de radio aan de orde komen zijn onder andere: Nederlanders in de Verenigde Staten, de Amerikaanse filmindustrie, media,

de arbeidersbeweging, het Vietnam-perspectief, het onderwijs-systeem, godsdienst en politiek, de vrouw, enzovoort.

Het bij de serie behorende boek is opgebouwd uit een historisch overzicht en een behandeling van de structuren en instellingen. Het cursusboek kost f 29,50 en is te bestellen door dit bedrag over te maken op postgiro 544232 t.n.v. Teleac, Utrecht, onder vermelding van de titel.



De elf televisie-uitzendingen starten op zondag 18 oktober a.s. en zijn wekelijks op die dag te zien van 13.50-14.30 uur via Nederland 1.

De twaalf radioprogramma's zijn vanaf dinsdag 20 oktober a.s. wekelijks te beluisteren van 22.00-22.30 uur op Radio 5.

Ingezonden brief

Een 'historisch vak'?

Volgens de Kleio-krant van juli '87 was de staatssecretaris van Onderwijs 'buitengewoon ingenomen' met het resultaat van de werkgroep Vrouwengeschiedenis. Een bijgeleverde foto toont inderdaad 'n wat obligaat glimlachende mevrouw Ginjaar met een bundeltje papier in haar hand. De staatssecretaris had 'het resultaat' ter vergadering in ontvangst genomen en er dus met een zekerheid grenzende waarschijnlijkheid nog geen alinea van gelezen, maar dat verhinderde haar niet alvast 'buitengewoon ingenomen' te zijn. Buitengewoon vooringenomen dus, maar gelukkig weten we hoe dat komt. Dat lag ongetwijfeld aan de 'lekkere fles' (pag. 6 van hetzelfde Kleio-nummer) die de leveranciers van al dat fraais aan de staatssecretaris hadden aangeboden.

Als de stijl die Greven en Wijers gebruiken in hun artikel 'Flappers en Dolle Mina's' kenmerkend is voor hun ontwerp-CSE, bestaan er inderdaad redenen tot grote

vreugde bij de verzamelde geschiedenisleraren in Nederland.

Als voorbeeld het volgende stijl-bloempje: 'Ondanks de introductie van de anti-conceptiepil vanuit de VS en andere voorbehoedsmiddelen was er tijdens de zogenaamde seksuele revolutie weinig begrip en respect voor de vrouwelijke seksualiteit' (pag. 7). We dekken de stijlfout in dit zinnetje maar toe met respect en begrip en laten vervolgens deze uiterst verrassende mededeling tot ons doordringen. Weinig begrip en respect voor de vrouwelijke seksualiteit... ondanks de pil! Waarschijnlijk een gevolg van het feit dat mannen die pil niet slikten.

Overigens zal iedereen het triomfalisme van Greven/Wijers kunnen billijken, waar zij schrijven: 'Gelukkig is er een groeiende (?) groep geschiedenisdocenten die kennis heeft genomen van vrouwengeschiedenis en meer vertrouwen heeft in dit historisch vak'.

Dit zinnetje getuigt van een gezond relativiseringsvermogen. Beide dames zijn kennelijk van mening dat het vak vrouwengeschiedenis zijn toekomst al achter zich heeft. Dat lijkt een hele geruststelling.

Jan van den Berg

Reactie

Inderdaad mijnheer Van den Berg, U hebt het door: wij hebben mevrouw Ginjaar-Maas omgekocht met een fles heerlijke Chablis (droge wijn). Wij kunnen U deze wijn van harte aanbevelen, wellicht komt ook U dan op andere gedachten.

Wij wensen U veel succes in 1990!

Maria Grever, Carla Wijers

Onder de titel **KLEIO-DIDACTICA** geeft de VGN leerlingenmateriaal uit dat na te bestellen is.

Nog leverbaar zijn:

KD 1 'n Land zonder Leerplicht
KD 2 Van Sodom tot Rhijnauwen

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 24 blz.

Prijs:

1 t/m 4 ex.	f 5,-	per stuk
5 t/m 10 ex.	f 3,50	per stuk
11 t/m 20 ex.	f 3,-	per stuk
meer dan 20 ex.	f 2,50	per stuk

Alles inclusief porto.

KD 6 Over Leven

KD 8 Suriname

KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten

KD 12 De lange weg naar Ulongué. Een kleine geschiedenis van Mozambique

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 36 blz.

Prijs:

1 ex.	f 5,50	per stuk
2 t/m 10 ex.	f 4,50	per stuk

meer dan 10 ex. f 3,50 per stuk
Alles inclusief porto.

Mini-Didactica 2 De Gemeente
Mini-Didactica 3 Verkiezingsaffiches in Nederland vanaf 1917.

Dit zijn leerlingenboekjes van 20 pagina's, voorzien van multiperforatie; geen stevige omslag. Prijs f 1,50 per stuk.

Er komen portokosten bij: voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50, voor 11 en meer ex. f 10,-.

en: KD 14 Hoe de Sowetostraat zijn naam kreeg. Apartheid in Zuid-Afrika.

Prijs: f 2,75 per stuk.

Er komen portokosten bij: voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50 en voor meer dan 10 stuks f 10,-.

U kunt bestellen door overmaking van het betreffende bedrag op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

Commissie PA/BO

Mw. A.J.M. Burlet, *voorzitter*, Ruisdaelstraat 53, 6521 EA Nijmegen. Tel. 080-238094.

F.H.E. Piek, *secretaris*, Weurtseweg 37, 6541 AM Nijmegen. Tel. 080-785975.

Mw. M. Kingmans, Rubensstraat 57, 9718 MD Groningen. Tel. 050-132787.

C.G. van der Kooij, De Hulst 53, 9301 PC Roden. Tel. 05908-18947.

G. Kolen, Van der Lekstraat 52, 3341 GX Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.

Commissie Mavo/Lbo

E. Keurentjes, *voorzitter*, Dijkmeent 48, 1357 EC Almere-Haven. Tel. 03240-15686.

A. Kraak, *secretaris*, Beemster 55, 8244 CE Lelystad. Tel. 03200-61311.

E. van der Borst, Roosendaalsestraat 310, 6824 CR Arnhem. Tel. 085-510325.

W. Lenders, F.D. van Poldersveldt 2, 6573 DL Beek-Ubbergen. Tel. 08895-3002.

Commissie Havo/Vwo

P. Wester, *voorzitter*, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415-2061.

J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.

Mw. A. Biezen-Hurkmans, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.

L. Dalhuisen, Postbus 5, 2361 BV Warmond. Tel. 01711-10810.

J. Krol, Vredestraat 10, 6511 OG Nijmegen. Tel. 080-221615.

Commissie Volwasseneneducatie

Mw. M. Teunissen, *voorzitter*, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-3082.

Mw. A. van Broekhoven, *penningmeester en secretaris*, Malvense Erven 102, 5672 HN Nuenen. Tel. 040-834364.

S. de Blauw, Lomanstraat 26 hs, 1075 RB Amsterdam. Tel. 020-645127.

M. Otten, Loomanstraat 16, 7416 BS Deventer. Tel. 05700-22089.

R. v.d. Geest, Kraaierstraat 30, 2311 NS Leiden. Tel. 071-125325.

D. Korteland, Rubenslaan 24, 2923 BJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807-11953.

S. Koopmans, Stichting SVE, Postbus 351, 3800 AJ Amersfoort. Tel. 033-31114.

Onderwijsadviescommissie

H.Th. Lambooy, *voorzitter*, Nes 2a, 1741 JZ Schagen. Tel. 02240-14347.

Mw. J.M.A. Eijt, *secretaris*, Veluwestraat 168, 6813 Eg Arnhem. Tel. 085-434673.

L.J.G. van Schie, Telgenkamp 17, 7576 EH Oldenzaal. Tel. 05410-14744.

W. van Waardhuizen, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-339557.

Mw. Z. Matthee, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-215873.

Mw. T. Moll, Sophiastraat 19, 2316 PJ Leiden. Tel. 071-217012.

J. Schopman, Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080-224769.

Didaktiviteitencommissie

Mw. D.H. Verhagen, *voorzitter*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-122697.

H. van Duijsen, *secretaris*, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeijer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-424.

Mw. I. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren (Gr.). Tel. 050-346212.

J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9051 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.

A. Schulp, Amstelkade 171^{II}, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020-628693.

R. Verstaen, Kloosterwal 4, 6118 BL Nieuwstadt.

Redactie Kleio

C.A.M.J. Bogaerts, *voorzitter*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

A.C.M. Peek, *secretaris*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.

A.J.L. van Hooff, Oude Ubbergseweg 3c, 6522 KE Nijmegen. Tel. 080-240730.

Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

C.W. Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen a/d Rijn. Tel. 01720-44061.

Mw. M.C. Blom, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.

Mw. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN Den Haag. Tel. 070-638805.

B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.

Afdelingssecretarissen

Alkmaar, vacant.

HW Zwaag. Tel. 02292-37966.

Amsterdam. H. van Duijsen, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.

Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.

Den Bosch. F.M. Elkerbout, Van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108-6795.

Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.

Eindhoven vacant.

Goes. Mw. I. Nooren-Damen, Parkweg 11, 4461 SG Goes. Tel. 01100-14787.

Groningen vacant.

Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuijpers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-252922.

Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.

Heerlen. J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462 EE Kerkrade. Tel. 045-456199.

Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (Ov.). Tel. 05415-2061.

Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.

Maastricht. L.J.C.H. Jacobs, Bergweg 20, 6212 CX Maastricht. Tel. 043-250935.

Rotterdam. P. Baardse, Scheepmakerskade 139, 3011 VX Rotterdam. Tel. 010-145835.

Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.

Venlo vacant.

Zutphen. J.B.M. ter Beek Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-18339.

Zwolle vacant.



'Het Tijdspoor' deel 7

'Voor de jeugd van vandaag valt er niet veel meer te ontdekken'

Begrijpelijk dat zo'n opmerking wel eens valt. Gelukkig is er toch nog vaak reden tot optimisme. Zo scoort de nieuwe geschiedenismethode Tijdspoor tot nu toe bijzonder hoog in de aandachtswaarde van leerlingen van het voortgezet onderwijs. Opeens is geschiedenis weer één grote ontdekkingsreis.

Doordat er een flink aantal concessies gedaan is? Integendeel: uitgangspunt is de strakke chronologische volgorde van 'vroeger'. De leerlingen worden zelfs flink aan de tand gevoeld met oefeningen, herhalingen, opdrachten en veel toetsen op twee niveau's. Alle aandacht dus voor zelfwerkzaamheid. Tijdspoor bewijst dat dit goed

samen gaat met een frisse, toegankelijke opzet. Zo wordt geschiedenis weer een open boek voor uw leerlingen. En voor u een overzichtelijke zaak omdat u duidelijk het gevoel hebt, met Tijdspoor op het juiste spoor te zitten.

Ontdek het zelf door een beoordelingsexemplaar te vragen.



Educaboek

Postbus 48
4100 AA Culemborg
Tel. (03450) 71 911

De geschiedenis herleeft in Tijdspoor